

KENYERES ISTVÁN

A VÉGVÁRAK ÉS A MEZEI HADAK ÉLELMEZÉSI SZERVEZETE A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. század második felében kiépült magyarországi török elleni végvárrendszer szervezetének egyre több aspektusát tárta fel a magyar történettudomány.¹ Ez a megállapítás elsősorban a végvárrendszer katonai igazgatására és finanszírozására vonatkozik. A kutatás fontos területét képezi a végvárak logisztikai hátterének, hadfelszerelésének és élelmezésének vizsgálata, amelynek során igen sok a tisztázatlan kérdés, annak ellenére, hogy viszonylag sok forrás maradt fenn a kérdéskörre vonatkozóan. Végigtekintve a szakirodalom eredményein, megállapíthatjuk, hogy egészen az elmúlt évekig alig látott napvilágot számottevő publikáció tanulmányunk témakörében, és ez vonatkozik a nemzetközi — elsősorban osztrák — (had)történeti irodalomra is.² A magyarországi végvárak élelmezési rendszerét először Szegő Pál vizsgálta fel,³ majd pedig Ember Győző kormányzattörténeti művében adott áttekintést a végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezetéről.⁴ Szegőt követően pedig Perjés Géza alapvető vállalkozása emelhető ki, amely —

1 Jelen tanulmány az OTKA F 029828. ny. sz. támogatásával, illetve a MÖB bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjaim során folytatott kutatásaim alapján készült.

2 *Bog, Ingomar: Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinem Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege.* Hrsg.: Pickl, Othmar. Graz, 1971. 13–26. p. A szlavóniai (vënd) végvidék ellátására ld. *Valentinitsch, Helfried, Die windische Grenze und das steirische Proviandwesen vom letzten Viertel des 16. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* In: *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives* 12. Graz, 1981. 521–532. p. (a továbbiakban: *Valentinitsch, Die windische Grenze*); *Loserth, J.: Das steiermärkische Proviandwesen am Ende des 16. Jahrhunderts.* In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG) Erg. Bd. 11. (1929) 526–534. p.* (a továbbiakban: *Loserth, Das steiermärkische Proviandwesen*).

3 *Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepődéscstől a tizenötéves háború kezdetéig, 1541–1593. Bp., 1911. 262–277. p.*

4 *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 274–282. p.* (a továbbiakban: *Ember, Az újkori magyar közigazgatás*).

főként kiadott források alapján — a XVII. századi viszonyokat tárgyalja és elsősorban a mezei hadakra koncentrál.⁵ Újabbán Pálffy Géza hívta fel a figyelmet a kérdéskör vizsgálatának fontosságára, aki egyúttal a győri végvidék élelemellátását vázolta fel,⁶ míg az elmúlt évben egy külön tanulmánykötet foglalkozott a hazai végvárrendszer ellátásának kérdéseivel.⁷

Az elmúlt időszakban fellendült kutatások elősegítésére igyekszem röviden felvázolni a végvárak katonai élelmezésének igazgatási rendszerét a várak és az uradalmak felett ellenőrzési jogot gyakorló kamarák és hivatalok szerint.⁸

A Magyar és a Szepesi Kamara alá tartozó várak élelmezési szervezete

A várbeli katonaság ellátása a középkorban és a Mohács utáni időszakban is elsősorban az uradalom gazdasági vezetőjére, az udvarbíróra hárult. Az ő feladata volt az uradalom jövedelmeinek beszedése és a vár népeinek a familiárisok, praeben-

-
- 5 *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. A korabeli irodalomból Tokaj várának húsellátása kapcsán *N. Kiss István*: Húsfogasztás (katonai és közfogasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: Agrártörténeti Szemle 15. (1973) 92–114. p. tanulmányát emelhetjük még ki.
 - 6 *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (a továbbiakban: *Pálffy*, A császárváros védelmében) 196–200. p.
 - 7 Végvár és ellátás. Szerk.: Pécercsák Tivadar–Berecz Mátyás. (Studia Agricensia. 22.) Eger, 2001. (a továbbiakban: Végvár és ellátás). Az élelmezéssel és uradalmi gazdálkodással foglalkozó tanulmányok közül ld.: *R. Várkonyi Ágnes*: Ellátás és társadalom. Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon. In: Végvár és ellátás 9–35. p.; *Üő.*: A várak élelmezéséről a XVI–XVII. században. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Egey Tibor–Horváth M. Ferenc. Bp., 2002. 35–53. p.; *Borbás Emese*: A szatmári vár 17. század eleji gazdálkodása a provizori misszilisek alapján. In: Végvár és ellátás 221–235. p. *Sarusi Kiss Béla*: A murányi vár élelmezéséről a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás 237–276. p. (a továbbiakban: *Sarusi Kiss*, A murányi vár); *Kenyeres István*: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egről és a szatmári vár fenntartására. In: Végvár és ellátás 31–181. p. (a továbbiakban: *Kenyeres*, A várbirtokok szerepe). Az uradalmak szerepére a végvárrendszerben ld. még: *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: Századok 135. (2001) 1351–1412. p. (a továbbiakban: *Kenyeres*, A végvárak uradalmainak igazgatása).
 - 8 Az elmúlt évek során folytatott más irányú kutatásaim „melléktermékeként” előkerült, a végvárak élelmezési szervezeteire vonatkozó archontológiai adatokat a közeljövőben külön közleményben kívánom közzétenni.

dáriusok és a várórség tagjainak ellátása.⁹ A végvárrendszer kiépültével azonban a várakban állomásozó katonaság létszáma ugrásszerűen megnövekedett és sok idegen etnikumú, spanyol, német, később vallon zsoldos került a magyarországi hadszíntérre. Azon várak esetében, amelyekhez uradalmak tartoztak, az 1540-es évektől kiépülő végvárrendszer idején is az udvarbíró látta el élelemmel a várbeli katonaságot, azonban az olyan várakban, ahol igen nagy létszámú (több száz fős) katonaság állomásozott már szükség volt külön katonai élelmezési szervezetre. Ugyanez vonatkozott azon várakra, vagy erődvárosokra (pl. Győr és Kassa) amelyek nem rendelkeztek uradalommal vagy annak jövedelme elhanyagolható volt.

Már a Mohács és Buda eleste közötti polgárháborús időszakban is több várban megtaláljuk az élésmester tisztségét. Esztergomban és Sárosban 1539-ben működött élésmester, az előbbi helyen *Proviandhandler*, ill. *Proviandverwalter*, az utóbbi helyen *Proviandmeister* megnevezéssel.¹⁰ A végváarak élelmezési igazgatási rendszere azonban csak az 1550-es évektől kezdve kezdett fokozatosan kiépülni. A Magyar és a Szepesi Kamarához tartozó várakba ettől kezdve élésmestereket (*magister annonae*, *magister victualium*, vagy *annonarius*, *Proviandmeister*) vagy élelmezési tiszteket (*Proviandverwalter*) neveztek ki, akiknek fő feladatuk a katonaság élelemmel való közvetlen ellátása volt. Az erre a célra az udvarbírótól kapott élelmiszert az élésmester őrizte az éléstárban és osztotta ki, illetve árusította a katonaságnak. Az árakat a katonaság számára kiadott limitációkban szabták meg, az első ismert *Proviandordnung*-ot 1539-ben adták ki az esztergomi vár katonasága számára.¹¹ A XVI. század második felétől már több ilyen utasítást és árszabást is ismer-

9 A végváarak uradalmainak igazgatására (konkrét példákkal) ld.: *Kenyeres*, A végváarak uradalmainak igazgatása 1359–1388. p. Vö.: *Kenyeres István*: Kamarai uradalmak igazgatása a XVI. században. (A továbbiakban: *Kenyeres*, Kamarai uradalmak.) In: XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. és a bev. tan. írta: Kenyeres István. Bp., 2002. (Fons Könyvek 2.) (a továbbiakban: *Kenyeres*, Utasítások) 15–90. p.

10 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA) Gedenkbücher Ungarn (= GBU) Bd. 383. fol. 141., 152–153.

11 I. Ferdinánd által az esztergomi várórség számára kiadott élelmezési rendelet („Profandordnung zu Gran”) előírta, hogy a várkapitány, Martin Lascano (*Verwalter der Hauptmannschaft*) nem mérhet bort a katonáknak, csak az élésmester (itt „Profandthandler”). A katonák az élelmet, nem úgy mint eddig, zsoldjukért kapják, azaz annyit vásároltak, amennyit a zsoldból lehetett, hanem pontosan előírták, hogy fejenként és naponta egy zsoldosnak mennyi ellátmányt kell kapnia borból, kenyérből, húsból és sóból: „Zum andern ordnen und setzen Wir, daß die profandnt als prot, fleisch, unnd wein nit wie bißher nach den solden, sonnder allain auf die personen, als auf ain yede person, sy hab nun ain oder mer sold, ain layb prot, ain phundt vleisch, ain pint wein unnd auf ain ganntze rot monatlich ain kueffl salz unnd

rünk, ez utóbbiak általában egy-egy végvidékre, ritkábban egy adott várra vonatkoztak.¹²

Kezdetben a Magyar Kamara állította az élésmestereket és az uralkodó nevében gondoskodott az utasítások kiadásáról.¹³ Felső-Magyarországon 1567 után már a Szepesi Kamara gondoskodott az élésmesterekről és utasításairól. A Magyar Kamara így csak Alsó-Magyarországon, azaz a Felvidék nyugati részén és elvileg a Dunántúlon volt illetékes. (Szlavónia már korábban kikerült a Magyar Kamara illetékességéből.) A Magyar Kamara a XVI. század második harmadában saját területén is egyre több uradalom és vár fölött vesztette el kompetenciáját, mivel a váruradalmak többségét az uralkodó eladományozta vagy zálogba adta (pl. Trencsén, Léva, Csábrág), illetve török kézre kerültek (pl. Szigetvár).¹⁴ Az 1550-es évektől pedig a királyi magánbirtok fogalmának felújításával várbirtokok sora került az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe, így a fontos végvárok közül Komárom és Magyaróvár is.¹⁵ A Bécs és az osztrák tartományok védelme szempontjából fontos

solches alles rottensweiß ausgetaxlt werde.” Mivel a katonák sérelmezték, hogy magyar mérték szerint mérték a bort, így 1 dénárral drágább minden, ezért elrendelte az uralkodó, hogy minden mértéket a bécsi szerint mérjenek. A katonák arra is panaszkodtak, hogy nem látják el őket hússal, hanem az élésmestertől pénzt kapnak húsvásárlásra, de azon a környéken nem lehet húst szerezni, ezért az utasítás szerint a kapitánynak kényszeríteni kell az élésmestert, hogy ő, vagy szolgálai ne pénzt osszanak, hanem maguk szerezzék be a katonaság számára a húst. Bécs, 1539. április 1. ÖStA HKA GBU Bd. 383. fol. 152–153.

12 Az 1563. évi 13. tc. szerint az árakat a főkapitánynak, ill. az adott megye alispánjának és szolgabírójának együtt kellett meghatározniuk. Ugyanakkor pl. a Felső-Magyarországon több évtizedig érvényben lévő katonai árlimitációt („ordo victualium”) egy vegyes, katonai–kamarai bizottság adta ki 1570-ben. ÖStA HKA VUG RN 32B. fol. 1192r–1197v. s.d. [1570.] A bizottság tagjai: Franz von Poppendorf erődítési főbiztos, Niklas Garf zu Salm haditanácsos, Bornemissza Gergely esanádi püspök, a Szepesi Kamara elnöke, valamint Paczoth János, Fürstetter János és Fejérvári János tanácsosok voltak. Az utasítás részletesen előírta az egyes élelmiszerek kezelésének és elszámolásának módját is. Az árakat ugyanakkor cseti rendelkezésekkel is módosították, pl. I. Miksa 1573-ban a kanizsai katonaság kérésére a bor árát pintonként 6 dénárról 4 dénárra vitte le. ÖStA HKA GBU Bd. 397.fol. 85. Vö. még Murány példájával: *Sarusi Kiss*, A murányi vár 254–260. p.

13 A legkorábbi fennmaradt élésmesteri utasítás, a murányi élésmester 1551. évi instrukcióját ld. *Sarusi Kiss Béla* jelen számban található tanulmányában. Magát az élésmesteri tisztséget csupán ezen utasítás, ill. részben az alább tárgyalandó kassai élésmesteri instrukciók alapján ismertette Ember Győző. Vö.: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 274–275. p.

14 A folyamatra részletesen ld.: *Kenyeres*, A végvárok uradalmainak igazgatása 1356–1357., 1363. p.

15 Uo. 1353–1355. p.

várak és erősségek (Győr, Komárom, később Kanizsa, Tata, Pannonhalma) élelmezésére pedig külön rendszert hoztak létre, az alább tárgyalandó *magyarországi főélelmesterét, vagy élelmezési főbiztosét*.

Felső-Magyarországon, vagyis az 1567-ben felállított Szepesi Kamara által igazgatott területen lényegesen több végvár volt kamarai kezelésben, így szinte mindenhol megtalálhatóak a kamarai élelmesterek, akik közül kettőnek volt kitüntetett szerepe: a kassai és a szatmári élelmestereknek.

A kassai élelmester

Kassa városa az 1551. évi átvétel után a Felső-Magyarországon kiépülő török elleni védelmi rendszer központja lett. Falai között nagy létszámú katonaság állomásozott: az 1550-es években még csupán 400–500 fő, majd 1564-ben már több mint 1300, és 1576-ban pedig több mint 2200 fő, de a század vége felé is 800–900 fő védte a várost. Ez a létszám a korszakban Felső-Magyarországon messze a legnagyobb volt.¹⁶ Ha tekintetbe vesszük, hogy a katonák többnyire családostul állomásoztak a várakban, ill. a városokban, akkor beláthatjuk, hogy mekkora problémát okozott az esetenként több mint 2000 főnyi katonaság élelemmel történő ellátása.¹⁷ Kassához, mint főkapitányi székhelyhez a katonaság ellátására, más várak példájával ellentétben, nem szerveztek uradalmat. Kassa szabad királyi városként ugyan

16 Létszámokra: *H. Németh István*: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városzövetség és a védelmi rendszer, 1526–1593. In: *Történelmi Szemle* (= TSz) 42. (2000) 203–243. p. (a továbbiakban: *H. Németh, Végvárok, városok*) itt 212–213. p. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK) 108. (1995) 114–185. p. (a továbbiakban: *Pálffy, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*) itt 154–156., 159–162. p.

17 A szakirodalom általában nem veszi figyelembe, hogy a végvárakban állomásozó katonák jelentős része családjával együtt élt a végvárban, ill. környezetében (az adott vár melletti városban, külvárosban, faluban). Hogy a katonaság élelemmel történő ellátásában ezt is számításba vették, jó példa erre Christoph von Tuffenbach szatmári főkapitány egy 1579-ben keletkezett elaborátuma, amelyben felsorolja, hogy milyen élelmiszer-ellátmánya van egy végvári katonának (német landsknecht, magyar lovas). A főkapitány hozzátette, hogy ha egy katona megbetegedik (erre ld. alább), vagy *esküvője, gyermekének keresztelője van (!)*, akkor magasabb ellátmányban részesül. ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten (= AFA) 1580/13/1. Részletes ismertetését ld.: *Kenyeres, A várbirtokok szerepe* 169–176. p.

viszonylag jelentős birtokkal rendelkezett a város körül,¹⁸ azonban a városnak adott kiváltságok nem tették lehetővé uradalmának kisajátítását. Ehelyett a Szepesi Kamara jelentős tizedkörzeteket bérelt az egri püspökségtől a katonaság ellátására. Az egri püspökség birtokainak kezelésére 1548 és 1563 között a kamarának jelentős befolyása volt, így nem okozott problémát bizonyos tizedkerületek állandó bérlete. 1563 után pedig, amikor a püspök az uralkodó javára lemondott az egyházmegye birtokainak kezeléséről és az egri vár fenntartásról, a tizedbérlet rendszere állandósult, így főként Sáros, Abaúj és Zemplén megyei (bor- és gabona-) tizedeket rendelték Kassára. (Egyébként már 1551 előtt, amikor Szapolyai kezén volt Kassa, rendszeressé vált, hogy a kassai katonaság számára szedték be az egri püspökség környékbeli tizedkörzeteinek jövedelmét.)¹⁹ Később az is előfordult, hogy kifejezetten a kassai éléstárhoz csatoltak elsősorban egyházi birtokokat. Így I. Miksa 1568-ban a Kassa közelében fekvő széplaki apátság minden birtokát a kassai élélmezési házra foglaltatja, mivel annak nagy szüksége van alattvalókra pl. a tüzeléshez, kenyérsütéshez szükséges fa szállításánál.²⁰

18 Csánki szerint 1491-ben Kassa város 11 településsel bírt. *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. köt. Bp., 1890–1913.* (a továbbiakban: *Csánki*) I. köt. 227. p. Engel térképén 21 települést tüntet fel Kassa birtokaként a XV. században. Magyarország a középkor végén. Szerk.: Engel Pál. [CD-Rom] (a továbbiakban: *Engel, Térkép*).

19 Eger tizedkörzeteire és az onnan származó bevételekre ld. *Sugár István: Az egri vár 1594/95 évi számadása.* In: *Archívum 1975.* 5. sz. 5–39. p. itt 19–37. p.; *Kenyeres, A várbirtokok szerepe 148–151., 165–167. p.* Az egri püspökségtől bérelt tizedekre ld. az egri vár számadásait Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Archívuma (= MKA) Városi és kamarai iratok E 554 (= E 554) Fol. Lat. 2128. és Fol. Lat. 1180. 1551 előtt is a kassai katonaság ellátására szedték be a sárosi, az abaúji és a zempléni tizedek egy részét. Ld. Dobó István egri udvarbírói számadásait 1548–1552. Uo. Az 1570-es évekre ld. Bódy Menyhért egri udvarbíró kimutatását az egri vártól a Szepesi Kamara és egyéb főtisztek által bérelt tizedekről. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) RN 46. Konv. 1583. Sept. fol. 63–67.

20 A széplaki becnés apátságot, amelyhez Mohács előtt 7 birtok tartozott, ekkor a nagyszombati jezsuiták bírták. Az uralkodó a birtok elkobzását azzal indokolta, hogy a jezsuiták azt elhanyagolták, miszt nem tartottak és iskolát sem nyitottak és a jövedelmeket egy Horvát Márk nevű „homo idiota” fenntartására fordították. „Cum enim Jesuitas Tyrnaviensis abbatiam tenuerunt dissipatos et disjectos neque in templis docere neque scolares aperire intelligamus, camque abbatiam Marcus quidam Horvath homo idiota pro exiqua quadam pensione teneat, consultius esse videtur ut a Nobis adprachensa domui annonariae adplicetur.” I. Miksa a Szepesi Kamarának, Bécs, 1568. május 18. ÖStA HKA GBU Bd. 395. fol. 264v–265r. Az apátság birtokaira ld. *Engel, Térkép.* Az uralkodói rendeletet végre is hajtották vö.: *Kenyeres, Kamarai uradalmak* 33. p.

A nagy létszámú katonaság ellátásának megszervezésére külön tisztviselőt neveztek ki a kassai élelmester személyében. A kassai élelmester feladatkörét a számára kiadott 1553. és 1555. évi utasítások szemléltetik a legjobban.²¹

A kassai élelmester (*magister annonae et victualium*) fő feladata a katonaság számára a városban felhalmozott élelem gondos és megfelelő őrzése volt. A kassai élésház céljára az utasítás a pénzverőház épületét (*domus monetaria*) jelölte ki. Az 1553. évi utasítás előírta az épület felújítását, a tető és az ablakok rendbehozatalát. Az 1555. évben erről már nem esik szó, tehát addigra már sor kerülhetett a pénzverőház élelmezési célnak megfelelő felújítására. Amennyiben az élelem tárolására a pénzverőház szükségesnek bizonyult volna, akkor az 1553. évi utasítás lehetővé tette az élelmester számára az akkor üresen álló ferences kolostor épületeinek lefoglalását, ha ez sem lett volna elegendő, akkor a domonkosok kolostorépületében alakíthatott ki további raktárakat a kassai főkapitány tudtával, azzal a feltétellel, hogy a szerzetesek celláit, illetve az általuk használt helyiségeket semmiképpen sem használhatta élelem-tárolás céljára. Az 1555. évi utasítás már nem nevezi néven a két kolostort, hanem két lehetőséget vázol fel: vagy valamelyik városi polgár alkalmas házat kellett éléstár céljaira megszereznie, vagy pedig az egyházi épületek lefoglalását tette lehetővé a korábbi feltételek szerint. Az utasítás előírta az élelmezési ház(ak) karbantartása kapcsán, hogy gondatlanság esetén minden kárt az élelmesternek kell megtérítenie. A kassai élésházról több adattal is rendelkezünk. I. Ferdinánd már 1553-ban utasította a Magyar Kamarát arra, hogy gondoskodjanak megfelelő élésházról Kassán. A fenti utasítások alapján úgy tűnik, hogy a pénzverőházat már 1553-tól erre a célra használták, valamint azt is, hogy az 1555. évi utasításnak megfelelően a főkapitány egy polgártól vett házat az éléstár céljaira. Az 1556. évi tűzvész után pedig a domonkosok kolostorát szemelték ki élésház céljára, amelyet a várossal történő hosszas huzavona után csak 1578-ban építettek át élelmezési házzá.²²

21 A felhasznált utasítások: MOL MKA Diversae instructiones E 136 (= E 136) Irr. 30. t. Militaria fol. 380–382. Kiadása: A kassai élelmezési biztos utasítása 1553-ból. Közli Kárrffy Ödön. In: Történelmi Tár új. foly. 4. (1903) 471–474. p., ill. I. Ferdinánd utasítása Zoltán Imre kassai élelmester részére, Pozsony, 1555. augusztus 1. MOL E 136 I. köt. 127–132. p. Mindkét utasítást röviden ismertette: *Ember*; Az újkori magyar közigazgatás 275–276. p.

22 *H. Németh István*: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. In: *Levélári Közlemények* (= LK) 68. (1997) 143–198. p. (a továbbiakban: *H. Németh*, Kassai polgárok) itt 157. p. A kolostor élelmezési célra történő lefoglalása azért is tűnt hasznosnak, mert ahhoz egy, a város határában található malom is tartozott. Uo.

Az élésmesteri utasítás előírta, hogy mivel a tárolt élelemkészleteket romlatlanul sokáig nem lehet megőrizni, ezért azt a főkapitány tudtával rendszeresen adja el és a helyére újat vásároljon. Az élésmesternek nem csupán a kassai katonaság számára elegendő borról kellett gondoskodnia, hanem az 1555. évi utasítás szerint a sárosi vár számára is elő kellett teremteni a megfelelő készletet.²³ A gabonát meg kellett őrlötnie és inkább lisztet kellett raktároznia. Mind a gabonát, mind pedig a lisztet rendszerint át kellett forgatni, nehogy tönkremenjen. Az 1555. évi utasítás Gönc és Telkibánya lakosainak robotját rendelte erre a célra. Az élelem eladásánál alkalmazkodnia kellett a katonaság anyagi lehetőségeihez, de úgy, hogy az uralkodó se szenvedjen kárt. Minden eladásról számadást kellett vezetnie. Az utasítás szerint az élelmet a legegyszerűbben a tizedekből lehetett előteremteni, ezért az élésmesternek az árendálás idején jelezni kellett a kamarának a szükséges élelmeszer mennyiségét, hogy a kamara ennek tudtában vegyen bérbe dézsmakerületeket. A tizedgabona és bor beszedése ugyan a kamara feladata volt, de a Kassára szállított termény átvétele és gondozása már az élésmesterre hárult. Az 1555. évi utasítás megemlíti az élésmester sókereskedelemmel kapcsolatos feladatkörét is (ez a rendelkezés az 1553. éviben még nem található). Korábban működött királyi sókamara Kassán, ezt felújítandó az uralkodó a tokaji sókamarából rendelte a sót Kassára, amelynek raktározása és eladása az élésmesterre hárult, még pedig úgy, hogy mindig elegendő mennyiségű sót kellett a katonaság számára raktároznia. A só Tokajról Kassára történő szállítása is az ő feladata volt, ehhez a környékbeli jobbágyokat kellett régi szokás szerint bérért alkalmaznia.

Az utasítások külön rendelkeznek a legnagyobb készpénzbevételt jelentő borkimérésről. Eszerint legyen mindig elegendő mennyiségű bor a kocsmáltatáshoz, amelyre alkalmazzon megbízható kocsmárost, aki számot ad a kimért borról. Ez a rendelkezés okozta az egyik legtöbb konfliktust az élelmezési hivatal és a városi polgárság viszonyában, ugyanis a borkimérés joga a városi haszonvételek közé tartozott és a városnak ebből származott a legnagyobb jövedelme. Az élelmezési hivatal kocsmája ezért jelentős konkurrenciát jelentett a polgárságnak. A borkimérési jog szabályozása először I. (Szapolyai) János idejében merült fel, aki 1540-ben úgy rendelkezett, hogy a polgárok és az uralkodó (illetve nevében a kapitány) fel-

23 A sárosi vár 1556. évi vizsgálata során készített kimutatás szerint Zoltán Imre kassai élésmester rendszeresen küldött bort a sárosi őrség számára: 1555-ben 4, 1556-ban pedig 12 hordó bort. „Ratio Sigismundi Thorda super decimis ad arcem Saros manibus magistri victualium administratis, quam Sacratissima Majestas Regia intelligere voluit, nobisque conscribere commisit anno Domini 1555.” ÖStA KA AFA 1557/4/ad4 fol. 12–14.

váltva egy-egy hónapig mérhet bort.²⁴ Az 1553. évi utasítás szerint I. Ferdinánd megparancsolta a kassai bírónak és esküdteknek, hogy ne akadályozzák az ételmezést bármilyen bor (helyi vagy vásárolt) kimérésében sem a városban, sem pedig a külvárosokban. Ez súlyosan sértette a város privilégiumait, így a kassaiak tiltakozására — Werner György felső-magyarországi jövedelemkezelő véleménye ellenére — a Habsburg uralkodó még ugyanebben az évben a városi jogok betartására utasította a kamarát. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy az 1555. évi ételmezési utasítás már nem említi a kassaiaknak szóló parancsot. A város — a Habsburg uralkodók által is biztosított — kizárólagos borkimérési joga a katonai ételmezés kárára volt, hiszen így az ételmezési hivatalt a legjelentősebb bevételétől fosztották volna meg, ezért az ételmezési borkimérési kötelezettségét az 1555. évi utasítás továbbá is előírta, valamint az uralkodó által a főkapitányoknak szóló parancslevelek is erre utasították. Ez nyilvánvalóan lehetetlen volt a várossal való összeütközés nélkül.²⁵

A kassai ételmezési utasítása szerint a katonaság ételmezéséről rendszeresen jelentést kellett tennie a főkapitánynak, akinek az engedélye és tudta nélkül egyetlen katonának sem adhatott ki ételmezt. A kiosztott ételmeztől és az érte kapott bevételről számadást tartozott vezetni, a katonáknak fizetésük terhére kölcsönbe is adhatott ételmezt, amelynek az árát a következő zsoldfizetéskor a hadi fizetőmester nyugtája alapján jóváírták.²⁶ Az 1553. évi utasítás említést tesz az ételmezési ellenőr kinevezéséről (*contrascriba*), azonban tényleges ellenőr kinevezéséről nincs tudomásunk, az 1555. évi már nem is említi a tisztséget, és a XVI. századból sincs is adatunk kassai ételmezési ellenőr kinevezéséről.²⁷ Az ételmezési fizetéséről is csak az 1555. évi instrukció tájékoztat, eszerint 2 lovas, 1 lovász, egy kétlovas szekér és a kocsis tartására évi 225 Ft fizetést és meghatározott mennyiségű ételmezt és takarmányt kapott. Az ételmezési alárendeltségének viszonylagosságát jól mu-

24 *H. Németh*, Kassai polgárok 164. p. Zoltán Imre kassai ételmezési 1554–1557. közötti számadásai szerint a kocsmáltatásból 7200 Ft évi bevétele volt az ételmezési hivatalnak, ebből a tizedből kimérése évi 6500 Ft volt. Uo.

25 Uo. 165. p.

26 További kassai ételmezési számadások: Hans Gulden kassai ételmezési kimutatása 1573. nov. 1.–1574. okt. 31. MOL E 554 Fol. Germ. 755. fol. 27–29. Lazarus Hoffman kassai ételmezési 1582. évi számadáskönyve: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Germ. 246. 1584. évi számadáskönyve: MOL Szepesi Kamara Levéltára Libri perceptionum et erogationum E 263 1. cs.

27 Jelenlegi ismeretünk szerint a Szepesi Kamara alá tartozó várakba a XVI. század folyamán schova sem rendeltek ki ételmezési ellenőrt.

tatja, hogy minden felmerülő probléma esetén először a főkapitányhoz kellett fordulnia, és ha az nem tudta azt orvosolni, azután kereshette meg a kamarát.

Az utasítások nem említik, de a későbbiek során még két jelentős területen fej-tette ki működését az élésmester. Az egyik a sörfőzde volt, amely a német katonaság ellátására főzött sört, ezzel is sértve a város haszonvételi jogait. A sörfőzde felállítását 1564-ben rendelték el,²⁸ amely még ugyan ebben az évben fel is épült.²⁹ A másik terület a katonaság hússal történő ellátása volt. Ennek érdekében már 1553-ban a főkapitány saját mészárszéket állított fel, ami szintén konfliktus-helyzetet teremtett a városi előljárósággal.³⁰

A szatmári élésmester

Szatmár vára az 1565/66. évi várháborúk eredményeként került Habsburg kézre. Lazarus von Schwendi főkapitány kezdeményezésére a várat modern erődde építették ki és jelentős létszámú, elsősorban német katonaságot vezényeltek falai közé. Szatmár várának speciális szerepe volt a magyarországi végvárrendszerben: fő feladata ugyanis nem a török elleni védelem volt, hanem a század utolsó harmadára megerősödött Erdély szemmel tartása. Szatmár egyúttal a felső-magyarországi végvidéki főkapitányságon belül életre hívott védelmi övezet, a tiszántúli főkapitányság központja is volt, így a vár kapitánya egyúttal a tiszántúli főkapitányi címet is viselte.³¹ Az 1576. évi várjegyzék szerint Szatmárban a főkapitány, egy német kapitány és három magyar főtiszt, 555 gyalog, 132 lovas volt az engedélyezett létszám. 1579-ből nagyjából hasonló létszámadatokkal rendelkezünk: 500 fős német zászlóalj, 100 huszár és 25 gyalog. Az 1582-es várjegyzék két zászlóaljról tesz említést: összesen 485 fő német landsknecht és puskás lovas, 100 magyar huszár, 25 magyar gyalog és 34 egyéb (tüzérségi, hadszertári stb.) személy,³² tehát több mint 600 fős létszámú katonaság ellátásról kellett gondoskodni.

28 I. Ferdinánd 1564. március 8-án utasította Pesthy Ferenc felső-magyarországi jövedelemigazgatót a kassai katonaság számára sörfőzde (*domus braxatoriae*) felépítésére. ÖStA HKA GBU Bd. 392. fol. 174.

29 H. Németh, Kassai polgárok 166. p.

30 Uo.

31 Pálffy Géza: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586). (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről.) In: *Medievalia Transilvanica*. Tom. I., nr. 1–2. Satu Marc, 1997. 113–122. p.

32 Pálffy, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 154., 161. p.

A vár korszerűsítéséhez hozzá tartozott egy nagy kiterjedésű, a katonaságot élelemmel ellátni tudó uradalom létrehozása is. Ezért a Mohács előtt nem túl jelentős szatmári és németi várbirtokhoz további uradalmakat csatoltak, így a várhoz 1570 körül mintegy 125 birtok tartozott. Annak ellenére, hogy 1585-ben át kellett adni a Szatmárhoz tartozó nagybányai uradalmat Báthory István részére, a század folyamán végig igen tekintélyes számú birtok — 1592-ben mintegy 95 település — tartozott részben, vagy teljes egészében a szatmári várhoz.³³

Az uradalomnak jelentős bevételei voltak, különösen a vár fenntartására rendelt tizedekből, valamint a Szatmár környéki harmincadhivatalokból: az uradalmi számadáskönyvek alapján az 1572/73. évi bevételek értékét nagyjából 24.500 magyar Ft-ra, míg 1576–77-ben 25.400 magyar Ft-ra tehetjük. Egyéb kamarai kimutatások az uradalom 1574–1576 közötti *nettó* átlagjövedelmét (a harmincadok és a dika kivételével) 12.000 magyar Ft-ra, míg 1584–86. között a 15.000 magyar Ft-ra becsülték. Ezekből a bevételekből az uradalom a jelentős létszámú katonaság zsold-költségének mintegy 40%-át volt képes fedezni.³⁴

A kiterjedt uradalom igazgatását a Szepesi Kamara alá rendelt udvarbíró látta el, aki mellé, helyesebben ellenőrzésére külön ellenőrt állítottak. A szatmári udvarbíró jelentős mértékben függött a főkapitánytól, noha hivatalosan nem volt annak beosztottja.³⁵ A nagy létszámú katonaság ellátására már az 1560-as évektől kezdve a kamara élésmestert (élelmezési tisztet)³⁶ nevezett ki. A források alapján lehetőségünk nyílik a katonaság élelmezésében szerepet játszó két tisztviselő, az élésmester és az udvarbíró katonai élelmezési feladatainak összehasonlítására. A szatmári udvarbíró terjedelmes utasításában csupán néhány helyen bukkan fel utalás az élésmesterre. Így Zeleméri Miklós udvarbíró 1566. évi utasítása szerint a várbeli katonaság számára fenntartott élelem őrzésére és gondozására főélésmestert (*supremus magister victualium*) neveznek ki. Az udvarbíró feladata a katonaság élelmezése területén az volt, hogy a tizedből, kilencedből vagy a földművelésből szár-

33 ÖStA KA AFA 1587/13.; HKA Vermischte Ungarische Gegenstände (= VUG) RN 44., *Fodor Ferenc*: Szatmárvár. Egy török- és kuruckori végvár életrajza. In: HK Új foly. 3. (1956) 104–108. p.

34 *Kenyeres*, A végváarak uradalmainak igazgatása 1396–1399. p.; *Kenyeres*, A várbirtokok szerepe 168–178. p.

35 A szatmári udvarbíró és ellenőr utasítását ld. *Kenyeres*, Utasítások 564–604 p.

36 A Magyar és a Szepesi Kamara általában élésmestereket (*magister victualium*, *magister ammonae*, *annonarius*, *Proviantmeister*), míg az Alsó-ausztriai Kamara és az élelmezési főbiztos (főélésmester) alá tartozó várakba élelmezési tiszteket (*Proviantverwalter*) neveztek ki. A két elnevezés gyakorlatilag szinonimája volt egymásnak, azonban mivel következetesen alkalmazták, ezért a továbbiakban én is így használom a kifejezéseket.

mazó ételt épességben adja át az élésmesternek. Szintén rá hárult a gabona megfelelő begyűjtése, valamint az időjárástól és a kártevőktől védett csűrökbe szállítása. Feladata volt, hogy a begyűjtött, főként tizedbort és az ételt időben vigyék be Szatmárra, nehogy az az ellenség kezébe kerüljön. A beszállított ételt nyugta ellenében kellett átadni az élésmesternek.³⁷ Az udvarbírónak előírták, hogy csak romlatlan bort adjon át az élésmesternek.³⁸ A későbbi udvarbírói utasítások szerint a kamara által kinevezett élésmester a kamara után az udvarbírótól függ.³⁹

Az első, német nyelvű szatmári élésmesteri utasítás 1566-ból maradt fenn.⁴⁰ Az utasítás első pontja szerint a várban található valamennyi ételt inventárium szerint kellett átvennie, amelyben minden étel súly és mérték szerint fel van tüntetve. Fő feladata a katonaság számára étel beszerzése, vásárlása, illetve kiosztása. Ételt csak a szatmári főkapitány parancsára vásárolhatott. Ha a Szatmárból nézve „Tiszán túli” területeken, azaz a Tiszán innen, a Szepesség felé eső területeken vásárolja az ételt, arról mindig kérjen bizonylatot az eladótól, amelyben fel van tüntetve a vételár és a vásárolt étel mennyisége. A Tiszántúl, azaz a vár körzetében történő vásárlások a főkapitány által kirendelt személy jelenlétében történhetnek. Az eladótól ebben az esetben is kellett nyugtát kérnie. Előírták azt is, hogy lehetőleg a közelben szerezzék be az ételt, mivel így alacsonyabbak a szállítási költségek is. A borvételnél előírták a bor kóstolását és csak a jó, ízletes bor megvásárlását. Ügyelnie kellett, hogy a vásárolt boroshordók mindig tele legyenek. A katonaság számára vásárolt étel szállítása vámmentesen történt, tehát sem az uradalmi vámokon, réveken, sem pedig a harmincad-hivataloknál nem követelhetek vámot az élésmestertől.⁴¹ Ez nyilvánvalóan lehetőséget teremtett a csempészetre, azaz arra, hogy a katonaság ételmezésére vásárolt árun felül is további ételt szállítsanak vámmentesen. Ennek megakadályozására az utasítás előírta, hogy az élésmester a főkapitánytól kérjen egy menlevelet, amelyben felsorolják a katonaság számára szállított étel mennyiségét.

A szatmári élésmesternek — csakúgy mint a Szepesi Kamara területén mindennél — a kassai mértékek használatát írták elő. A borok vásárlásakor előírták a hor-

37 Zeleméri László szatmári udvarbíró 1566. évi utasítása [22.] pont. Uo. 567., 577. p.

38 Uo. [23.] pont. Uo. 567., 577–578. p.

39 „*Praesidio Zathmariensi camera peculiarem hominem Joannem scilicet Salcerum ad eam functionem elegit, qui tamen post cameram a provitore dependebit, cui provisor victualia, tam agricultura, quam de nonis, decimisque et pecunia contracta.*” Uo. 577. p. 51. jegyz.

40 I. Miksa utasítása Simon Part szatmári ételmezési tisztnak (Proviantverwalter zu Saggmár) Bécs, 1566. július 1. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 310–316. és GBU Bd. 393. fol. 267v–273v.

41 Vö.: CJH 1545: 28. tc.

dók akolófával⁴² történő pontos lemérését és erről a kapitány által kirendelt két személy jelenlétében kimutatást kellett készítenie. Erre azért volt szükség, mert az utasítás szerint korábban csak szemrevételezés alapján vették a bort és ez a kimérésnél visszaélésekre adhatott alkalmat. A hordókat a 35 pintet tartalmazó bécsi akó szerint kellett lemérniük. A vásárolt gabonát, bort beszállítás után azonnal a raktárakba, ill. a pincékbe kellett berakodni, nehogy azok tönkremenjenek a szabad ég alatt. A gabonát télen hetente egyszer, nyáron pedig kétszer át kellett forgattatnia, nehogy tönkremenjen. A beszállított gabonát meg kellett őrlöttenie, először két tanú jelenlétében próbaörlést és -szitálást kellett elvégezni, amely alapján megállapították, hogy egy köből gabona őrléséből mennyi lisztnek kell származnia. Az erről kiállított nyugtát meg kellett őriznie és a további őrlésekkor e szerint kellett elszámolnia. (Az élésmestereknek szóló 1575-ben kiadott számadás-vezetési utasítás lehetővé tett őrlési és mérési veszteség elkönyvelését is.)⁴³

A felhalmozott élelemkészletből a felesleget mindig el kellett adnia, különösen a bort kellett minél előbb kimérnie, „mivel ha az sokáig áll, tönkremegy”. A forrásban lévő borokat, illetve a már csapra vert hordókat mindig fel kellett tölteni, nehogy megromoljanak. Ügyelni kellett arra, hogy a feltöltésre használt bor ne legyen romlott, mert ha rossz bort töltenek a jóhoz, az egész tönkremehet, amivel a katonaságot károsítják. Feltöltésre vizet sem használhattak. Az élésmesternek külön pincemestert (*Kellner*) kellett alkalmaznia a borok kezelésére és kiosztására, akinek számadást kellett vezetnie valamennyi boroshordóról, melyiket mikor kezdték meg, mennyit adtak ki, mikor volt feltöltés, erre mennyi bort fordítottak.

Az utasítás több pontja rendelkezik a katonaság számára kiosztandó húsról. Előírták a marhavágás után a hús azonnali lemérését (mázsálását) és meghatározták az elfogadható vágási és mérési veszteséget is (ami 120 fontos magyar mázsa esetén mázsánként 6 font lehetett). A húst hidegen kellett tárolni, mert ahogy az utasítás is említi, a melegen, azaz nem hűtve tárolt hústól a katonaság megbetegszik. A vágás után visszamaradt faggyúról és zsírról külön számadást kellett vezetnie. Mivel a faggyú fontos volt a bányászatban (gépek karbantartására), ezért a szatmári élésmesternek először a közeli Nagybánya bányakamarájának kellett fel-

42 Az akolófa (németül *visier, fisier*) egy hosszú rúd volt, amely a hordó térfogatának mérésére szolgált. A hordó felső nyílásán annak pereméhez illesztve bedugták és részatosan a fenékfal széléig átlósan leeresztették majd az akolón lévő beosztáson leolvasták az akószámot. *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 7.) 60–61. p.

43 A Szepeesi Kamara számadás-vezetési utasítása az élésmesterek és udvarbírák számára, 1575. MOL E 554 Fol. Lat. 953. fol. 40v–49v. Kiadva: *Kenyeres*, Utasítások 91–106. p.

ajánlania a faggyút, ill. ha erre ott nem tartottak igényt, akkor a beszercebányai rézvállalatnak kellett a faggyút átadnia. Az állatbőrökről és a zsírról is el kellett számolnia. Előírták a bőrök kiszáraitását, kifeszítettetését is.

A tönkrement élelemről két hites személy jelenlétében kimutatást kellett felvennie, amelyet mindannyian le kellett pecsételniük és alá kellett írniuk. A katonáknak történő eladásakor minden esetben nyugtát kellett kiállítania, amelyet a számadásához kellett csatolnia. A beszállított és felhalmozott élelemről a főkapitánynak rendszeresen jelentést kellett tennie. Az élésmester vehette fel a kamara belegegyezésével az élelmezési hivatal szolgálait és szükség esetén ő is bocsáthatta el őket. Az utasítás részletes számadás-vezetési kötelezettséget írt elő. Valamennyi beosztottjától havyonta vagy legalább negyedévente részletes számadást kellett kérnie, amelyet csatolnia kellett a saját főszámadásaihoz. Az élésmesternek ezek alapján a bevételezett és kiadott élelemről és a befolyt összegekről negyedévi kimutatást kellett készítenie a főkapitány számára.⁴⁴ A szükséges élelemvásárlásokon felül semmilyen kiadást nem tehetett a főkapitány engedélye nélkül. A számadása lezárultakor megmaradt készpénzt a főkapitánynak kellett átadnia. Az utasítás az élésmestert a főkapitány alá rendelte, azonban a kettős alárendeltséget mutatta, hogy számadásait a kamarának kellett felterjesztenie. (Ugyanakkor nincs szó az utasításban az udvarbíróról, mint fellettes szervről.)

A szatmári élésmester azonban más várak élelmezését is felügyelte, valószínűleg ezért nevezik más forrásokban főélésmesternek. Az utasítás szerint neki kellett felügyelni az akkor (1566-ban) Habsburg kézen lévő Kővár és Nagybánya várainak élelmezését.⁴⁵ Az utasítás szerint a szatmári élésmester feladata a főkapitány paran-

44 Fennmaradt egy ilyen kimutatás Gcorg Wilhelm Igl szatmári élelmezési tisztől, amely az általa 1579. július 26-tól lemondásáig, 1580. április 15-ig a szatmári német katonaság számára kiadott összegekről tájékoztat. „Verzeichnus was in meincr Gcörgen Wilhelm Ygls gewsnen proviantdverwalters zu Zäthmar Proviantdambt verwaltung auf des wolgcbornen Grafen unnd Horn Ferdinanden Grafen zu Nogaroll Fändl item auf des herrn hauptmans Conraden Dräxls fändl unnd dann auf Lorenzen Lindner zeugwarts unnd seine unndergebne artholorey personem vom 26 Julii A[nno] [15]79. als ich angetreten, pis zu enndt des 15 Aprilis A[anno]. [15]80. wie ich widerumb abgezogen allenthalben, so in geltt betroffen thuett aufganngen wie volgtt.” A kimutatás az élésmesteri utasításnak megfelelően 3 havonta tünteti fel zászlóaljanként, illetve katonai egységként a katonai élelmezésre fordított összegeket. A nem egészen 9 hónap alatt a német katonaság élelmezési költsége 15.592 rajnai Ft 14 kr. volt. ÖStA KA AFA 1580/4/2.

45 Kővár vára a XIV. századtól a Drágffy-család tulajdonában volt. A család 1555-ben történt kihalása után az csesdi Báthoriakra szállt. 1565-ben Lazarus von Schwendi főkapitány foglalta el, de csak rövid időre került I. Miksa kezére, mert 1567-ben János Zsigmond visszafoglalta. *Csánki I.* köt. 548. p.; *Szentgyörgyi Mária*: Kővár vidékének társadalma. Budapest, 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) passim. Nagybánya jelentőségét az

csára vagy legalább három havonta a két vár élelmiszerkészleteinek rendszeres megtekintése. A két vár élelmezési tisztviselői az ő beosztottai voltak, rendszeresen neki kellett megküldeniük számadásaikat. Az élésmester feladata volt az is, hogy figyelmeztesse a két vár kapitányát és udvarbíráját az élelmiszer gondos kezelésére is.

Más forrásokból is igazolható a szatmári élésmester felügyeleti joga. A kővári udvarbíró 1566. évi utasítása⁴⁶ szerint az élésmesteri tisztet ideiglenesen az udvarbíró látja el, de a szatmári élésmesternek (itt főélésmesterként említik) joga van saját tisztet kinevezni. A kővári udvarbírói utasítás számos olyan rendelkezést tartalmaz, amely az élésmester feladatait határozza meg. A szatmári élésmester az udvarbíró felettese volt a katonaság élelemellátása területén, negyedévente megvizsgálhatta a vár élelmezési helyzetét, az általa kiadott rendelkezésekhez az udvarbíróknak alkalmazkodnia kellett. A kővári udvarbírói utasítás is előírja a boroshordók akolófával történő lemérést. (Az utasítás szerint a szatmári élésmesternek Bécsből küldtek hiteles mércét.) A kővári udvarbíróknak a katonaság számára vásárolandó élelemről kimutatást kellett készítenie és a szatmári főkapitánynak kellett betérjesztenie jóváhagyásra.⁴⁷

A nagybányai udvarbíró utasítása nem ismert, de adatunk van rá, hogy szintén a szatmári főkapitány alá volt rendelve, neki kellett a bevételekről és kiadásokról készített havi kivonatait, valamint az éves számadásokat betérjeszteni. A szatmári főkapitány utasítást kapott, hogy ne csak a kővári és a nagybányai udvarbírákra, hanem az ottani élelmezési tisztekre is felügyeljen. Nyilván ezt a felügyeleti jogát a szatmári élésmesteren keresztül gyakorolta Nagybányán is.⁴⁸

aranybányák adták. Magát a várost is kőfal vette körül, de a XV. század közepétől említik a várat is. *Csánki* I. köt. 466. p. A vár a rövid életű erdélyi Habsburg uralom (1551–1555) idején stratégiai szereppel bírt. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Bp., 2002. (Fons Könyvek 1.) 197., 231., 235. p. Schwendi 1565-ben foglalta el Nagybányát János Zsigmondtól. A nagybányai uradalom 1585-ig volt Habsburg kézen, azonban ekkor Szatmár és Németi uradalmiért czzel kárpótolták Báthory István erdélyi fejedelmet, lengyel királyt. *Kenyeres*, A végváarak uradalmainak igazgatása 1353. p. 16. jegyz.

46 Viczmándi Tamás kővári udvarbíró utasítása a kiküldött királyi biztosoktól. [1566. június k.]. MOL E 136 3. köt. fol. 294r–300v. és uo. 7. köt. 415r–426r. Az utasítás kiadását ld.: *Kenyeres*, Utasítások 329–344. p.

47 Vö. uo. [29.]–[31.], [33.] pontok. Uo. 332., 340–341. p.

48 I. Miksa levelc Erasmus Mager szatmári főkapitánynak, miszerint alárendelik a kővári és szatmári várak udvarbíráit és élelmezési tiszteit. Bécs, 1565. december 3. ÖStA HKA VUG RN 12A. fol. 102–103. I. Miksa rendelete Kálnássy Ferenc nagybányai és Viczmándi Tamás kővári udvarbíráknak, miszerint küldjék meg havonta a bevételekről és a kiadásokról készített kivonataikat Erasmus Mager szatmári főkapitánynak. Augsburg, 1566. január 31. ÖStA HKA VUG RN 12A. fol. 97.

A szatmári élésmester utasítása részletesen szabályozta az ételmezési hivatal személyzetét és azok fizetéseit. Az élésmester 70 rajnai Ft havi fizetést kapott, amelyből *írnokát* is el kellett tartania. Az ételmezési hivatal további alkalmazottai az alábbiak voltak:

- a pincékre és a borokra ügyelő *pincemester* (itt *Kellner*, más forrásokban *Kellermeister*) 8 rajnai Ft, annak *szolgálója* (*Diener*) 5 rajnai Ft;
- a gabonaraktárakat gondozó *kasznár* (*Kastner*) 6 rajnai Ft;
- egy *pintér* (*Pinter*) havi 6 rajnai Ft;
- a katonaság számára kenyeret sütő négy *pék*, a vezetőjük havi 5 rajnai Ft, a segédek 4 rajnai Ft;
- egy *szolgáló a kenyér, a só és a sajt eladására* havi 6 rajnai Ft;
- egy *mészáros* (*Metzger*) havi 6 rajnai Ft, és *három segédje* havi 4 rajnai Ft, valamint heti 6 font hús;
- marhák hajtása és őrzése idején felfogadott *hajdúk* („*Heydoggen*”) havi 3 rajnai Ft 45 kr.

A szatmári ételmezési hivatalnak így az élésmesterrel együtt 15 állandó alkalmazottja volt, ők gondoskodtak a mintegy 600 fős állandó helyőrség ételmisszerel-látásáról. Összehasonlításként rendelkezésünkre áll az egri ételmezési hivatal 1575. évi kimutatása is, amely szerint az élésmesternek több beosztottja volt, így egy pincemester, egy pintér, egy kocsmáros, egy kasznár, egy kenyeres (kenyéráros – „*Brodtmndl*”), valamint a pékmester, annak segédje és 5 beosztott pék. Tehát összesen az élésmesterrel együtt 13 fő tartozott az egri ételmezési hivatalhoz és ők gondoskodtak az ekkoriban mintegy 1200 fős várőrség ellátásáról. A fizetések között némi eltérés mutatkozik, így az egri élésmester havi 100 rajnai Ft fizetést kapott, de az ételmezési tisztek nagyjából ugyanannyi fizetést húztak Egerben is.⁴⁹

A szatmári katonaság ételmezéséről az uradalom udvarbírói számadásai is számos adalékot nyújtanak. Így pl. az 1572–73-as gazdasági évben az uradalom gondoskodott az ételmezési személyzet fizetéséről, és az élésház (*domus annonaria*) építési, javítási költségeiről és az ehhez szükséges anyagokról (zsindey, téglá, genda, vaspántok stb.). Soklyóssy István udvarbíró Pozsgay Bonaventura élésmesternek egy év alatt heti rendszerességgel összesen 6322 magyar Ft-ot utalt ki a német katonaság húspénzére, ami az uradalom összes pénzkiadásának közel két harmadát, 62%-át tette ki.⁵⁰ Az uradalom azonban nem csupán a német katonaság húspénzét fizette, hanem az élésház számára 7399,5 köböl búzát, 986 köböl lisztet

49 *Kenyeres*, A várbirtokok szcrepc 160. p.

50 A szatmári uradalom 1572. május 23. – 1573. május 23. közötti pénzszámadása. MOL E 554 1711. t. sz.

adott át tárolásra, és 284 köből lisztből pedig közvetlenül kenyeret sütöttek a katonaságnak. Ezen felül még jelentős mennyiségben biztosított az uradalom az élésház számára korpát, árpát és zabot, kölest, hüvelyes növényeket, lencsét és kendert. A vár sörfőzdéjében 1786,5 köből sört főztek a katonaság számára, míg 5008 köből bort adtak át az élésmesternek. Az uradalom a marhahúst leszámítva húskészítményekről is gondoskodott a katonaság számára, így 242 sertést vágtak le, és készítettek a katonaság számára ugyanennyi szalonnát, valamint 1104 sonkát 1030 font (mintegy 500 kg) zsírt. Az uradalom ezen felül még további fontos kiegészítő élelmiszert nyújtott az élésház számára, így 1505 db kősót, 32 akó mézet, 613 db sajtot, valamint brindzát és 188 icce vajat.⁵¹ A katonai élelmezés szükségleteire az élésmesternek átadott élelem értékét közel 13.000 magyar Ft-ra tehetjük, amelyet nem ellentételeztek, tehát a katonáknak az élésmester „ingyen” kiosztotta, majd a hadi fizető mester zsoldfizetésekor levonta a kiosztott élelem értékét, amelyről csak egy nyugtát adott az udvarbírónak. Tehát ebben a rendszerben a katonaság zsoldja fejében előre felvette az élelmet, a hadi fizetőmester pedig nem fizette ki ennek értékét az udvarbírónak, hanem egyszerűen jóváírták a számadáskönyv kiadási tételeinél. Ezzel a rendszerrel a szatmári katonaság ellátását az uradalom biztosítani tudta, így csak a szűkösebb esztendőben volt szükség a katonaság számára élelemvásárlásra.⁵²

Az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó várak élelmezése

A magyarországi főélelmeszter és élelmezési főbiztos

Az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó várakban is találunk a kamara által kinevezett élésmestereket (*Proviandtmeister*), helyesebben élelmezési tiszteket (*Proviantverwalter*), akik felett a magyarországi főélelmeszter, illetve élelmezési főbiztos állt. A hivatal előzményeként először a fontosabb várak élére főélelmesztert neveztek ki, így 1553-ban Lamprecht Jentsitz komáromi és tatai élésmesterként tevékenykedett,⁵³ majd pedig Hans Fünfkirchen 1557-ben már mint győri, komáromi

51 A szatmári uradalom 1572. május 23. – 1573. május 23. közötti terményszámadása. MOL E 554 1712. t.sz.

52 Ez történt Szatmárban 1576/77-ben amikor a rossz termés miatt nem volt a katonaság számára elegendő gabona és bor, ezért a Szepesi Kamara kénytelen volt jelentős mennyiségben gabonát és bort vásárolni, illetve nagy mennyiségben utaltatott át bort vár szükségleteire más uradalmakból. Kenyeres, A végvárok uradalmainak igazgatása 1398–1399. p.

53 Utasítása minden bizonnyal a későbbi főélelmeszterek instrukcióinak főbb pontjait már tartalmazhatta. Vö. 96. jegyz.

és tatai főélelmester működött.⁵⁴ Az első tényleges magyarországi főélelmestert (*Obrister Proviantmeister in Ungarn*) 1558-ban nevezték ki Joachim von Schönkirchen személyében.⁵⁵ Az őt 1565-ben váltó Christoph Teufel-t még szintén főélelmesternek nevezték ki.⁵⁶ A Teufel után 1569-ben kinevezett Hieronym Beck von Leopoldstorf viszont az élelmezési főbiztos (*Obrister Proviantcommis-sar in Ungarn*) címét viselte.⁵⁷ A Beck-et váltó élelmezési főtiszteteket csak ideiglenes jelleggel nevezték ki (*Verwalter des Proviantamts in Ungarn*), egészen a tizenötéves háború kezdetéig.⁵⁸ Az 1593-ban kinevezett Wolfgang Jörger Freiherr már újra a főélelmesteri kinevezést kapta meg,⁵⁹ és utódait is többnyire ezzel a címmel ruházták fel a XVII. században. Az utasítások alapján azonban úgy tűnik, hogy a hivatalok eltérő megnevezése ellenére lényeges tartalmi különbségek nem voltak a főélelmesterek és élelmezési főbiztosok tevékenységi körében.

A főélelmester ill. élelmezési főbiztos feladatkörébe tartozott utasítása szerint 1558-tól Győr, Komárom, Szentmárton (Pannonhalma), majd a fentiekén kívül 1569-től Tata, 1587-től Kanizsa élelemmel való ellátása, illetve az ottani élelmezési tisztek felügyelete. Az élelmezési főbiztos azonban nem csak az utasításában megnevezett várak ellátásával foglalkozott, hanem szükség esetén más várak kap-

54 Hans Fünfkirchen komáromi, győri és tatai főélelmester (*Obrister Proviantmesiter zu Comorn, Raab und Totes*) levelei és kimutatásai: ÖStA Haus- Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (= UA) Allgemeine Akten (= AA) Fasc. 78. Konv. B. 1556–1557. s. d.

55 Utasítása rekonstruálható Benedikt Pfann szlavóniai élelmester 1567. évi utasítása alapján, amelynek fogalmazványához Schönkirchen 1558. január 11-én kelt instrukcióját használták fel. ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (= HKR KIA) I. 2.

56 Utasítása I. Miksától, Linz, 1565. december 29. ÖStA KA HKR KIA I. 1., ill. HKA Instruktionen (= Instr.) No. 164.

57 Utasítása I. Miksától, Bécs, 1569. január 15. ÖStA KA HKR KIA I. 3., ill. HKA VUG 52A. fol. 339–352. és HKA Instr. No. 182.

58 Az első ideiglenesen kinevezett élelmezési főbiztos, egyúttal győri élelmezési tiszt, Joachim Rothuet volt (1572–1581). Utasítása I. Miksától Bécs, 1572. március 8. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 361–363., ill. fol. 261–263. és fol. 366–367., 368–369. Ideiglenesen kinevezett utódai közül Caspar Püchler-nek maradt fenn az utasítása I. Rudolftól, Bécs, 1587. június 15. [február 26-ról javítva]. ÖStA HKA VUG 52B. fol. 811–827. 1587. február 26-i dátummal még egy pld.: HKA Instr. No. 301. fol. 1–20. ill. datálatlan pld. uo. fol. 23r–42v. Az utolsó ideiglenes biztos, Hans Gattermaier Caspar Püchler utasítását kapta meg. Datálatlan utasítás-fogalmazványa I. Rudolftól [1589. november 10. előtt]: ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 876–888. ill. fol. 811–827.

59 Utasítása Rudolftól, Prága, 1593. május 1. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol.1052–1084.

csán is intézkedhetett. Így pl. Kanizsa ellátása már 1572-től,⁶⁰ míg Cseszneké 1573-tól az ő hatáskörébe tartozott.⁶¹ Valójában tehát a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárok élelmezését végezte a mindig osztrák nemzetiségű élelmezési főtiszt. A tizenöt éves háború alatt a főélelmester illetékességébe került a fenti várakon kívül még a visszafoglalt Esztergom, illetve Kanizsa eleste után a Kanizsával szembe vetett végek várai is. Ezen várak központi élelmezésének megszervezését az indokolta, hogy Győr nem rendelkezett uradalommal, Komárom viszonylag kis uradalma elégtelen volt a vár ellátására. Mivel Tata és Szentmárton várakhoz tartozó uradalmak szintén elégtelenek voltak a várbeliek ellátására, ezért úgy intézkedtek, hogy a két vár szükségleteit a mögöttük fekvő fővárok: Győr, ill. Komárom fedezze. Azonban a háteret nyújtó fővárat is támogatni kellett, ezért Tata és Szentmárton ellátásáról is szükségszerűen a főélelmester (főbiztos) intézkedett. Kanizsa uradalma az állandó harcok következtében annyira lepusztult,⁶² hogy élelemellátását kénytelenek voltak központilag megoldani.⁶³

Az alábbiakban az első teljes terjedelmében fennmaradt főélelmesteri utasítás, Christoph Teufel 1565. évi instrukciója alapján igyekszem felvázolni a főélelmester ill. élelmezési főbiztos feladatkörét.⁶⁴ Az utasítás szerint a főélelmester nem csupán az utasításban meghatározott várak (ekkor Győr, Szentmárton és Komárom) ellátását végezte, hanem hadjárat idején a mezei hadak élelmezéséről is gondoskodnia kellett. Fő feladatai közé tartozott a szükséges élelem felvásárlása

60 Vö.: Az Udvari Kamara levele Hieronymus Beck élelmezési főbiztosnak a kanizsai uradalom bevételeiről. 1572. május. 28. ÖStA HKA Hoffinanz Protokolle (= HF Prot.) 1572. R Bd. 302. fol. 260. Kanizsa ellátásában feltehetőleg már korábban is közreműködött a főélelmester, vö.: 65. jegyz.

61 ÖStA HKA HF Prot. 1573. R Bd. 306. fol. 123.

62 Kenyeres, Utasítások 277–279. p.

63 Az 1577. évi bécsi nagy haditanácskozás során felmerült a katonai élelmezés szervezetcének átalakítása is. A tervcek szerint az eltérő igazgatású, így a Magyar és a Szepesi Kamara, ill. a magyarországi főélelmester között megoszló végvári élelmezési rendszert egy kézben kívánták összpontosítani. Hartman Herr zu Lichtenstein-t, az alsó-ausztriai kormánytanács tagját kívánták kinevezni alsó- és felső-magyarországi élelmezési főbiztosnak (*Obrister Proviant-commissar in Ober- und Unterungarn*). A számára készített utasítás-tervezet szerint hatásköre a Drávától Felső-Magyarországig terjedt volna. Három élelmezési főbiztos-helyettest (*Obrister Leutenant*) kívántak alá rendelni: a Dráva és a Duna közötti területre (azaz a Dunántúlra), a bányavidéki végcekre (Alsó-Magyarország) és a Szepességbe (Felső-Magyarország). A datálatlan utasítás tervezetét ld.: ÖStA KA HKR KIA I. 5., ill. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1027–1046. A Kriegsarchiv-beli példány kancelláriai jegyzete utal arra, hogy az utasítás a nagy haditanácskozás során került kidolgozásra: „Instruction unnd bestallung für ainen obristen profandt vermug der gränicz beratschlagung des 77 jars vcrfasst”.

64 Ld. 56. jegyz.

Alsó-Ausztriában vagy Magyarországon. Egy esetleges hadjárat idején katonai élelmiszer raktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállíttatnia a Duna mentén Magyaróvárott, Somorján (a Csallóközben) és Pozsonyban, majd osztrák területen Hainburg, Deutsch Altenburg, Fischament, Bécs és Korneuburg városoknál. Szükség esetén Bruck an der Leita-nál, Bécsújhelyt és Sopronban is kellett ilyen raktárakat létesítenie.⁶⁵

A vásárolt élelemről mindig kimutatást kellett készítenie, amelynek tartalmaznia kellett, hogy azt kitől, mennyiért és milyen mennyiségben vette. A kimutatást két hiteles személlyel alá kellett íratatnia és lepecsételtetnie, a hites embereknek a vásárlás helyétől függően a város vagy falu bírójának, esküdteinek, vagy földesurának kellett lennie. Ha ilyen tanúbizonyságot nem tudott szerezni, akkor a mellé rendelt ellenőrnek kellett nyugtát adnia a vásárolt élelemről. Valamennyi kimutatás és számadás készítésekor a bécsi mértékek használatát tették kötelezővé és ez vonatkozott az alá rendelt várak élésmestereire is. Gondoskodnia kellett, hogy a rábízott várakban megfelelő éléstárak, raktárak és élelmezési szolgák legyenek.⁶⁶ A főélésmester feladata volt az élelmezési tisztek (*Proviantverwalter*) és egyéb beosztottak (kasznár, pincemester) utasításainak elkészítése is. Minden beosztottjával együtt azon kellett iparkodnia, hogy a várakban mindig megfelelő mennyiségben legyen élelem.

Az élelem szállítása döntően vízi úton történt, a főélésmester feladata volt ennek megszervezése. Gondoskodnia kellett arról, hogy a hajókat mindig megfelelően tisztítsák ki, az élelmet gondosan, eső vagy a hőség ellen védve szállítsák. Különösen gondosan kellett eljárnia télvíz idején, nehogy a szállított bor megfagyjon, vagy a hajók a jég miatt megsérüljenek. A hajósokat addig nem fizethette ki, amíg azok az élelmet hiány nélkül el nem juttatták a célállomásra. A főélésmester a szállított élelemről kimutatást mellékel a hajósoknak. A beérkezett hajókat az adott vár élelmezési tisztjének a vár élelmezési ellenőrének jelenlétében át kellett vizsgál-

65 Hans Fünfkirchen komáromi, győri és tatai főélésmester 1556. évi kimutatásai szerint Komárom, Győr és Tata várakba küldött élelmiszert, de voltak nagyobb lerakatai Sopronban, Schäprring-ban, Kanizsán (a vár ekkor még Nádasdy kezén volt), Csurgón, Zákányon, Légrádon és Radkersburg-ban. Eszerint a főélésmester nem csupán a Dunán szállított élelmet Komáromba, Győrbe és Tatára, hanem a Mura és a Dráva mentén is ő vitetett élelmiszert Stájerországból Kanizsára és a dunántúli várak felé, annak ellenére, hogy pl. Kanizsa ellátása elvileg nem volt Fünfkirchen feladata. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 78. Konv. B. 1556–1557. s. d.

66 Az élelmezési főbiztos azonban nem csak az utasítása szerint rábízott várak esetében látta el ezt a feladatot, hanem pl. többször intézkedett a Pozsonyban lévő katonai éléstár és sütőház építéséről, javításáról is. Vö.: ÖStA HKA GBU Bd. 398. fol. 38v.; GBU Bd. 394. fol. 379.; GBU Bd. 398. fol. 313v.

nia, és az élelmet leltár szerint átvennie. Amennyiben a vizsgálat során a kimutatáson felül találtak árut a hajón, azt mint csempészárut azonnal el kellett kobozniuk.⁶⁷ Ha az élelem a szállítás közben tönkrement, arról a Haditanács vagy a végvidéki (azaz a győri) főkapitány által kirendelt személynek kellett nyugtát adnia.

A vásárolt gabonát a nagyobb raktáraknál, lerakatoknál (pl. Linz, Mauthausen, Melk, Krems, Stokerau, Korneuburg, Bécs, Bruck an der Leita, Hainburg, Pozsony városokban) meg kellett öröltetni és a lisztet a várakba ill. a felsorolt katonai éléstárakba kellett szállíttatnia. A liszt egy részéből azonnal kétszersültet (*Piscota*) készíttek. Amennyiben vásárolták a kenyeret, akkor különös gonddal kellett eljárni a szállításánál. A liszt őrlésénél a bécsi malomrendelet (*Wienerische Mühlordnung*) szerint kellett eljárnia. Az örölt lisztet meg kellett tisztítani és az őrlési és tisztítási veszteségről külön kimutatást tartoztak készíteni. A lisztet hordókban szállították, amelyről szintén számadást tartozott vezetni. A várak ellátására ill. hadjárat idején a kenyérsütésről és kétszersült készítéséről a Haditanács vagy a főkapitány utasítása szerint kellett gondoskodnia. Hadjárat idején a táborokban borral és kenyérral kereskedő markotányosokra is neki kellett felügyelnie.

A bor vásárlásakor esküdt borkóstolót (*geschworene Weinkoster*) kellett alkalmaznia. A vásárolt hordókat meg kellett jelölnie és azokról kimutatást tartoztak készíteni, hogy kitől, hol és mennyiért vették a bort. Mivel a szállítás során a bor károkat szenvedett, ezért a beszállítás után a rossz vagy tönkrement bort le kellett fejteni és ki kellett dobni, azt kimérésre vagy feltöltésre nem lehetett felhasználni. A főélelmesternek előírták, hogy csak jó és ízletes borokat mérhet ki. (Természetesen tudjuk, hogy a katonáknak kimért bor általában igen rossz minőségű volt, erről tanúskodnak a nagy számban fellelhető panaszlevelek.) A bor kiméréséről a várak élelmezési tisztjeinek kellett gondoskodnia.

A főélelmester egyik legfontosabb feladata az uradalmakból elő nem teremthető marhahús biztosítása volt. A szarvasmarha felvásárlását a kellő időben és helyen kellett elvégeznie (tehát a legalacsonyabb áron). Hadjárat idején saját húsmestert (*Fleischmeister*) kellett alkalmaznia. A vásárolt marhákat a katonai mészárszéken levágták, majd a mázsamester (itt *Blockmeister*) lemérte. Vágáskor súlyvesztésékként (bécsi) mázsánként 5 fontot számolhatott el. A levágott húsról súly szerinti kimutatást kellett készíteni. A főélelmesternek ügyelnie kellett arra — amint az a szatmári élelmester utasításában is olvasható —, hogy az élelmezési tisztek a húst hidegen tárolják, nehogy a rosszul tárolt hús fogyasztásától a katonák lebetegedjenek. A hús kiosztásánál ügyelnie kellett arra, nehogy a mészárosok hamis mérleget vagy súlyokat használjanak. Ha ilyen a tudomására jutott, kellő szigorral kellett a

67 Ezt írták elő egyébként az országgyűlési rendelkezések is. Vö.: CJH 1545:29. tc.

vétkeket megbüntetnie. A bőrről és a faggyúról is külön kimutatást kellett készítenie. A bőroket ki kellett szárítani és feszítetni, nehogy azok bepenészedjenek.

Az főélelmesternek az élelmvásárlást a Haditanács rendelete szerint kellett teljesítenie. Az eladott élelmiszerről az adott vár kapitányának vagy más katonai parancsnoknak nyugtát kellett adnia. A főélelmester rendszeresen kimutatást tartozott készíteni a Haditanács ill. a főkapitány részére, hogy melyik várba milyen fajta és mennyi élelmet küldött és azok milyen értéket képviselnek. A rendkívüli kiadásokat, pl. a katonaság számára bor hiány esetén adandó italpénzt (*Pottenlohn*), tartozott számadásaiba bevezetni. Ezekből a kiadásokból csak azokat fogadták el, amelyeket a (fő)ellenőr is jogosnak tartott és saját ellenszámadásába bevezetett. A főélelmesternek a károk elkerülése végett meg kellett követelnie a beosztottaktól a számadások pontos vezetését. A főélelmesternek valamennyi vár élelmesterétől havi kimutatásokat kellett kérnie a bevételekről és a kiadásokról. A várak élelmestereinek a kivonatok mellett részletes számadásokat is kellett készítenük, amelyből pontosan kiderül, hogy melyik napon kinek mit adtak ki, és azért mennyi pénzt kaptak, vagy milyen nyugtával ellentételezték a kiadást. A hozzá beérkezett számadások alapján kellett a főélelmesternek saját főszámadását (*Summari Raitung, Hauptrechnung*) hadjáratonként vagy legalább negyedévente elkészítenie és az Alsó-ausztriai Kamarának benyújtania. A főszámadásból készült kivonatait a Haditanácsnak és a végvidéki főkapitánynak is meg kellett küldenie.

A főélelmester hatáskörébe tartozott valamennyi élelmezési tiszt és élelmezési hivatalnok kinevezése és leváltása is.⁶⁸ Valamennyi tisztnek esküt kellett tennie előtte a (fő)ellenőr jelenlétében. Ha a várakban vagy a raktárakban tárolt élelem tönkrement, az ellenség elrabolta, vagy bármilyen, a főélelmesteren vagy beosztottain kívül álló okokból kárt szenvedett, ezt csak akkor nem kérhették számon rajtuk, ha a főkapitány (vagy annak embere) és az ellenőr nyugtát állított ki a veszteségről. A főélelmester alárendeltségi helyzetét jól mutatja, hogy probléma esetén az uralkodó után a főkapitányhoz, illetve a Haditanácshoz kellett fordulnia.

Az utasítás több helyen említi a (fő)ellenőr tisztségét is. Az főélelmester ellenőrének mindenről tudomással kellett bírnia, valamennyi ügyet személyesen kellett ismernie és minden bevételről és kiadásról ellenszámadást tartozott készíteni.⁶⁹

68 A leváltások gyakori oka volt a tisztviselő hanyagsága. 1587-ben pl. Thomas Bankher (Penkher) tatai élelmezési tisztet „umb seines schedlichen unnd unordenlichen hausenswillen” bocsátották el. ÖStA HKA GBU Bd. 403. fol. 318.

69 Vö.: I. Rudolf utasítása Matthes Trinkh, az élelmezési főbiztosi hivatal ellenőre (*Gegenschreiber des Obristen Proviantsamts*) részére. Bécs, 1577. november 28. ÖStA HKA Gedenkbücher Österreich (= GBÖ) Bd. 123. fol. 289v–290r. Ugyanczen nap kiadott bestallungja: uo. fol. 290r–291r.

A későbbi élelmezési főbiztosi utasítások csak kis mértékben tértek el Teufel-étől. Előírták, hogy a főbiztos köteles a rábízott várakat évente legalább két alkalommal személyesen felkeresni és az élelmezést megvizsgálni. Feladatkörébe tartozott a katonai élelmezés szempontjából legjelentősebb magyarországi élelmezés-forrás, a győri püspöki és káptalani tizedek rendszeres bérletének intézése.⁷⁰ A későbbi utasításokban sörfőzdék létesítését is megkívánták, amivel borhiány idején pótolni tudták a szükséges italmennyiséget. Az utasítások szerint az uralkodó elrendelte, hogy a főbiztos Magyaróváron létesítsen olyan sörfőzdét, amelyből szükség esetén Győrt, Komáromot és Tatát is el lehet látni nagyobb mennyiségben.⁷¹ Sörfőzde építését rendelték el ugyanígy Kanizsán is.⁷² A károk elkerülése végett további intézkedéseket is bevezettek, így a hajón és szekereken történő élelmezésszállításnál élelmezési tisztet kellett kirendelni, aki végigkísérte a szállítmányt, mivel előfordult, hogy pl. a boroshordókat menet közben felnyitották, kiitták a bort, és vízzel helyettesítették. Rendelkezést hoztak arra az esetre, ha valamelyik vár élelmezési tisztje váratlanul elhalálozna, ebben az esetben főlélelmester vagy főbiztosnak azonnal ki kellett küldeni egy hivatalnokot, aki zároltatta az elhalálozott tisztviselő vagyonát, annak érdekében, hogy később abból tudják a követeléseket kielégíteni. A későbbi utasítások egyre hangsúlyozottabban rendelték a főlélelmestert (főbiztost) az Udvari Kamara alá, így pl. a számadások ill. kivonatok készítésénél előírták, hogy a kivonatokból egy példányt az Alsó-ausztriai Kamara mellett küldjön meg közvetlenül az Udvari Kamarának is, illetve probléma esetén nem csupán a Haditanácshoz, hanem az Udvari Kamarához is fordulhatott.⁷³ A korabeli felfogás szerint a főlélelmester ill. élelmezési főbiztos a XVI. század végén egyértelműen az Udvari Kamara alá tartozott, de mint láthattuk, főszámadásait az Alsó-ausztriai Kamarához kellett benyújtania, valamint több területen a Hadita-

70 A győri püspöki és káptalani tizedek jelentős részét az Alsó-ausztriai Kamara bérelte a főlélelmester céljaira. A tizedek begyűjtését és raktározását a magyaróvári uradalom prefektusa és számvevője intézte, innen szállították tovább a nagyobb raktárakba, legtöbbször Hainburg-ba, ahol az egyik legnagyobb katonai élelmezési raktár volt. *Kenyeres*, Utasítások 387., 401., 410., 427., 434–435. p. ill. néhány konkrét példa 1568–1569-ből: ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 80. 127., 136v–137r.

71 A kérdéskörrel már az 1577. évi haditanácskozáson is foglalkoztak, és már akkor javasolták sörfőzde létesítését Győrben és Komáromban. *Pálffy*, A császárváros védelmében 199–200. p.

72 Kanizsán már korábban elrendelték sörfőzde építését. I. Miksa a Magyar Kamarának, Bécs, 1568. aug. 26. A kanizsai biztosok jelentése alapján az uralkodó elrendeli, hogy Kanizsán létesítsenek sörfőzdét, ami nagy hasznot fog hozni. ÖStA HKA GBU Bd. 395 fol. 331.

73 Wolfgang Jörgcer 1593. évi főlélelmesterei utasítása alapján. Ld. 59. jegyz.

nács ill. a végvidéki főkapitány parancsai szerint kellett eljárnia. Ez a kettős alárendeltség a korszakban végig fennmaradt.⁷⁴

A győri, komáromi és kanizsai élelmezési tisztek

Az Alsó-ausztriai Kamara és a főélelmester ill. főélelmezési biztos alá tartozó várak közül a legnagyobb katonai, stratégiai jelentősége a Duna mentén Győrnek és Komáromnak, míg a Dél-Dunántúlon Kanizsának volt. Ezek a várak, helyesebben erődvárosok⁷⁵ voltak a legfontosabbak Bécs, illetve Stájerország védelme szempontjából, itt állomásoztak a legnagyobb létszámú helyőrségek.

74 Az Udvari Kamara Mátyás főherceghez 1592. július 8-án írott levelében az alábbiakról számol be: A kamarai kancellária megszerkesztett egy utasítást „auf ainen khunfftigen Obristen Proviandt Commissari.” [Mindén bizonyny Wolfgang Jörger Frh. utasításáról lehetett szó – KI.] Kérdéses, hogy „ob ain Obrister Proviandt Commissari auch auf den Khriegs Rath sein aug und respect haben solte”, vagy csak a kamarának. Ez elsősorban azért fontos, mert ha egy tisztségviselő kettős alárendeltségben áll, abból nézeteltérések származhatnak: „alß ain ambtman auf zwaijerleij unterschiedliche mitl gewisen, leichtlich allerlai confusionen unnd mißverstandt ervolgen khünnen.” Ezért maga az Udvari Kamara úgy vélekedik ezzel kapcsolatban, hogy „wie es bißhero gehalten, das nemblich discr ambtman mit seiner ambts verrichtung allain auf die Hof Camer seinen respect habc.” Mindez azért sem jelent problémát, mert „alle proviandthandlung durch die Hof Camer mit dem Khriegs Rath communicirt unnd mit desselben vorwissen geschlossen, die proviandt auch mit seinem, des Khriegs Raths gutachten jeder zeit auf der gränicz limitirt unnd geseetzt, das auch auf den Khriegs Rath die monatliche oder quatterberliche außzüg gegeben werde, das ist nit unbillich, und ist die instruction beraith auf dasselb zumthail gericht.” ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen No. 432. Az adatot Pálffy Géza bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök. A kérdésre ld. még Wolfgang Jörger 1593. évi utasításnak mellékletét: ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1066–1071.

75 Győr esetében az erődváros fogalmára ld. *Gecsényi Lajos: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez.* (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár Miklós. Bp., 1991. 145–158. p. Lényegében véve Komárom is hasonló erődvárosnak tekinthető, míg Kanizsa inkább tisztán katonai erődítménynek, „garnizon”-városnak. Komáromra ld. *Kecskés László: Komárom az erődök városa.* Komárom, 1993. 45–143. p. Kanizsára ld. *Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig.* In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. köt. Nagykanizsa, 1994. 248–353. p. Kanizsa, mint „garnizon város” fogalmát Gecsényi Lajos vetette fel. ld. *Gecsényi Lajos: Vázlat Győr XVI–XVII. századi történetéről.* In: Győr története a kezdetektől napjainkig. Szerk.: Bana József–Morvai Gyula. Győr, 1997. (Győri Városi Levéltári Füzetek 1.) 35–48. p. itt 42–43. p.

A győri és a komáromi élelmezési tisztek (élelmesterek) utasításai az 1560–70-es évekből maradtak fenn. Ezek szövegei lényegében pontról-pontra megegyeznek, sőt, a főélelmesterei utasításokból is igen sok átvétel található. A későbbi időszakból ismert tatai és esztergomi élelmesterei utasítások is a győri ill. a komáromi utasítások szövegeinek átvételével készültek.⁷⁶ Az alábbiakban éppen ezért Győr, Komárom és Kanizsa élelmezési szervezetét együttesen mutatjuk be. Az azonos igazgatási rendszer azonban három, lényegesen eltérő helyzetű vár (erődváros) élelemellátást intézte.

Győrhöz, mint erődvároshoz nem tartozott uradalom. A győri püspök, illetve a székeskáptalan rendelkezett ugyan birtokokkal, amelyek lehetővé tehettek volna egy, az egrihez hasonló konstrukciót, azonban még sem történt meg az egyházi birtokok védelmi célra történő átvétele.⁷⁷ A győri erőd falai között tekintélyes létszámú haderő állomásozott: 1576-ban 401 magyar lovas, 313 magyar és 951 német gyalogos, összesen 1665 fő.⁷⁸

Győrrel ellentétben Komárom várához Mohács előtt viszonylag jelentős uradalom tartozott. A török pusztítások miatt azonban a XVI. század közepére jelentősen csökkent a várhoz tartozó települések száma (Mohács előtti 27 birtokról 8–10 birtokra).⁷⁹ Az uradalom jelentős bevételei közé tartoztak a vám- és révjövedelmek, valamint a vízahalászatból származó haszon. Mindezek ellenére Komárom uradalmának bevételei más kamarai birtokokhoz viszonyítva csekélyek voltak, az 1560-as évek végén a bevételeket 2000–2500 rajnai Ft-ra tehetjük, amelynek jelentős része a vámból származott (1000–1500 rajnai Ft). A bevételek elsősorban a birtok igazgatási költségeit fedezték, a kiadások után évi átlag 800–900 rajnai Ft maradt, ami elégtelen volt a nagy létszámú katonaság ellátására.⁸⁰ Komárom vára igen fontos stratégiai szerepet játszott a török elleni védelemben, jelentőségét emelte az is, hogy a dunai naszádosok bázisául szolgált. Ez lehetett az indoka an-

76 Pl. A győri élelmezési tiszt számára 1600. december 9-én, Bécsben kiadott utasításra utólag rávezették, hogy ugyanezt az instrukciót adták ki a komáromi, pozsonyi, tatai, pápai, kiskomáromi, körmendi és községi élelmezési tiszteknek is. ÖStA HKA VUG RN 53. fol. Az utasítást még sokáig használhatták, mert egy utólagos bejegyzés szerint változatlan formában kiadták Simon Zanger győri élelmezési tiszt részére 1633. április 21-én.

77 Ennek okát a püspöki birtokok esetében abban kereshetjük, hogy a két legnagyobb püspöki birtoktest két, Győrtől viszonylag messze fekvő vár fenntartását szolgáltatta, Szombathelyét illetve Várkeszöcét. Erre ld. *Kenyeres*, Utasítások 675–676., 761–762. p.

78 *Pálffy*, A császárváros védelmében 163–165. p.; *Pálffy*, A magyarországi és délvideki végvárrendszer 150., 166. p.

79 Az 1532. és 1548. évi urbáriumokat ld. ÖStA HKA VUG 46 A. A komáromi uradalom 1553–1584. közötti számadásai. ÖStA HKA VUG 35.

80 Uo.

nak, hogy Komáromot nem tagolták bele sem a győri, sem pedig a bányavidéki végvidékekbe, hanem ún. „magán való végvár”-ként önálló kapitányságot alkotott.⁸¹ Komáromban viszonylag nagy létszámú katonaság teljesített szolgálatot: 1554-ben 400 német gyalogos, 156 huszár és 627 naszádos. Az 1576. évi várjegyzék szerint 300 német gyalogos, 720 naszádos és 25 magyar huszár teljesített szolgálatot, más adat szerint 1577-ben a 400 német gyalogoson kívül 660 naszádos és 300 huszár teljesített szolgálatot. A várban csak német katonaság állomásozott, a naszádosok és a huszárok a mezővárosban voltak elszállásolva. Az adatok alapján mintegy 1000–1300 főnyi katonaság ellátásáról kellett gondoskodni, kizárólag külső forrásokból.

Kanizsának, csakúgy mint Komáromnak a középkorban viszonylag jelentős uradalma volt. A török előrenyomulás miatt azonban falvai fokozatosan kerültek török uralom alá, ill. néptelenedtek el.⁸² A vár katonai jelentősége ugyanakkor Szigetvár 1566. évi elestével megnőtt, hiszen a Dél-Dunántúl fő erődjének szerepét hivatott betölteni, így Kanizsa vára lett a kanizsai végvidéki kapitányság székhelye. A mocsár közepén elhelyezkedő várat folyamatosan építették és korszerűsítették és igen tekintélyes létszámú katonasággal látták el. Kanizsa erődvárosa gyakorlatilag teljesen militarizálódott és egy garnizon-város alakult ki. 1576-ban egy 400 gyalogusból álló német zászlóalj, valamint 400 magyar gyalogos és 400 magyar lovas alkotta a vár állandó őrségét, ehhez jött még a főkapitányi kontingens, ami 100 gyalogusból és 150 lovasból állt. 1582-ben két zászlóalj német gyalogoson kívül 100 német lovas, 100 lovas puskás (archibusier), 500 huszár és 400 magyar gyalogos szolgált.⁸³ A tekintélyes létszámú katonaság számára az élelmisszert az uradalomból nem lehetett biztosítani. A váruradalom bevétele 1560-as évek végén mindössze 5500 rajna Ft körül mozgott, ami egy félhavi zsoldköltségre sem volt elegendő.⁸⁴ A XVI. század végéről fennmaradt kimutatások szerint az

81 *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: TSz 33. (1996) 2–3. sz. 163–217. p. (a továbbiakban: *Pálffy*, A török elleni védelmi rendszer) itt 199. p.

82 Kanizsához egy 1530-ban készített (nem teljes) urbárium szerint összesen 37 birtok tartozott, az 1563. évi urbárium 25 települést sorol fel. Az urbáriumok szemléletesen mutatják be a török előrenyomulás okozta elnéptelenedést: míg 1530-ban 1805 egész, fél és negyedtelkes jobbágyot írtak össze, addig 1563-ban zsellérekkel és a mentességet élvezőkkel együtt mindössze 697 főt (38%). (A féltelkes jobbágyok száma 453-ról 109-re (24%), az 1330 negyedtelkesek száma pedig 258-ra (19%) esett vissza.) Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk.: Maksay Ferenc. Budapest, 1959. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 131–148. p.

83 *Pálffy*, A magyarországi és délvideki végvárrendszer 149., 168. p.

84 *Kenyeres*, Utasítások 278. p.

uradalomnak gyakorlatilag elhanyagolható jövedelmei voltak csupán, ezért a vár ellátását a helyi bevételekből nem lehetett megoldani. Ezt a feladatot főként a stájer rendek vállalták magukra, akik jelentős összegeket fordítottak a vár megerősítésére és a várórség fizetésére is. A Haditanács és az Udvari Kamara így kénytelen volt a vár élelmezését az 1572-től, majd hivatalosan 1587-től a magyarországi élelmezési főbiztosra bízni. Így annak ellenére, hogy a váruradalom kezdetben a Magyar Kamara igazgatása alá tartozott, fokozatosan kikerült fennhatósága alól és az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe került. Kezdetben más kamarai uradalmak példájára udvarbíró neveztek ki a vár és uradalma élére, sőt, egy rövid ideig a kanizsai udvarbíró igazgatta a zalavári és kapornaki apátságok birtokait is. Ez a két birtok jelentős mértékben járult hozzá Kanizsa élelem-ellátásához a későbbiekben is. Az igazgatási váltást jelzi, hogy 1572-től a kanizsai élelmezési tiszteket, illetve a számvevőket bízták meg rendszeresen az udvarbírói hivatal ideiglenes vitelével. Gyakorlatilag az 1580-as évektől rendszeresen előfordult, hogy az élelmezési tiszt töltötte be a számvevő és az udvarbíró funkcióját is. 1574-től az udvarbíró, majd pedig a számvevő ellenőrzésére ellenőröket állított a kamara. Ezek az ellenőrök rendszerint az élelmezési tiszt ellenőréként is funkcionáltak. Az igazgatási rendszer is arra utal, hogy az uradalom bevételeinek csekély volta miatt elsősorban a számviteli teendők és a katonaság élelmezésének irányítása volt meghatározó.

A három vár élelmezését mindenütt az élelmezési tiszt (*Proviandverwalter*) intézte. Az élelmezési tiszt utasítása szerint a magyarországi élelmezési főbiztos (főélelmester) alá tartozott. Utasításában számos pontot találhatunk, amelyek a főbiztosi utasításokban is megtalálhatóak, ilyenek a helyes mértékek, súlyok és mérlegek használatának ellenőrzése, a gabona és a liszt átforgatása (itt télen hetente egyszer, nyaranta viszont naponta), a főbiztos által küldött élelmiszer kimutatás szerinti átvétele. A hajósoknak, fuvarosoknak a szállításért kifizetett összegekről nyugtát kellett adnia, a leszállított árut éjszakára nem hagyhatta kipakolatlanul, a hajókon, szekereken a főbiztosi kimutatáson felül talált árut, mint csempészárut el kellett koboznia. A kenyérsütésnél megszabták, mennyi lisztből hány kenyeret kellett sütni (egy strich lisztből 25 vekni kenyeret kellett sütni, és minden 2 font súlyú vekni kenyeret 1 krajcárért árusíthatott). Megtiltották, hogy a pék a liszthez forró vizet keverjen.⁸⁵ Minden pék munkanapon 1 vekni kenyeret kaphatott. A sütött kenyerekről napi kimutatást kellett vezetni. A liszt tárolása kapcsán előírták, hogy a liszt, ha sokáig áll, akkor kiszárad és lazább, porhanyósabb lesz, ezáltal az újramé-

85 Az élelmezési tiszt ügyeljen, „das sy [ti. a péck] sondern fleiß haben, das das melb nit mit haissen wasser verprenndt, durch welches dem melb die nattürlich weiß genummen werde.” Ld. 88 jegyz.

réskor (ami nem súlyra, hanem űrmérték szerint történt) „több” liszt került ki a rak-tárból, mint amennyit az őrlés után oda beszállítottak. Az élésmester nem enged-hette meg, hogy ezt a mérési „nyereséget” a pékek vagy éppen ő maga saját hasz-nukra használják fel, hanem a számadásoknál a bevételek közé kellett beírnia. A borokról is pontos kimutatást tartozott vezetni. Ügyelnie kellett, hogy a boroshor-dókat hetente kétszer fejtsék le és töltsék fel. (A feltöltésre nem használhattak rossz bort, vagy vizet.) A bor első feltöltésénél személyesen jelen kellett lennie. A kimé-résénél pedig előírták, hogy 1 pint bort 6 krajcárért mérhet ki.

A borkimérés (kocsmáltatás) mindkét város, Győr és Komárom esetében — ha-sonlóan Kassához — a polgárság, ill. a földesúr ellenállásába ütközött. Először Christof Teufel főélésmester sajátította ki július–augusztusi borkimérés jogát 1566-ban.⁸⁶ Az 1580-as évekből számos adatunk van arra, hogy a katonai élelmezés érdekében az uralkodó vagy a főherceg rendszeresen eltiltotta a káptalant és a városi tanácsot a borkiméréstől erre a két hónapra. Ez a probléma Komáromban is felmerült, itt is eltiltották a polgárságot két hónapra a kocsmáltatástól.⁸⁷

A hús mérésére és hidegen történő tárolására vonatkozóan is a főbiztosi utasítá-sok rendelkezéseit ismételték meg. Az élelmezési tisztnek előírták, hogy a főbiztos tudtán kívül semmilyen rendelkezést nem tehetett, amennyiben nézeteltérése tá-madt a kapitánnyal, akkor a főbiztoshoz kellett fordulnia.

Nem adhatott kölcsönbe élelmet a főbiztos engedélye nélkül senkinek, még a katonaságnak sem. A katonának az élelmezési tiszt vagy annak beosztotta (kasz-nár, pincemester, pék, mészáros) előtt személyesen kellett megjelennie és az előírt

86 *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. In: HK 31. (1984) 664–686. p. itt 676. p. Az 1590-es években a győri káptalan amiatt tiltakozott, hogy a beteg német katonák szállása számára július–augusztusban kimért borokat drágábban adják, mint más hónapokban, sőt, ha bor elfogy, akkor azt a győri főkapitány a polgárokkal pótolta-tja. Uo. 73. jegyz.

87 A borkimérési jog korlátozására ld. pl. Ernő főherceg levelét Andreas Teufel győri főkapitány-nak, Bécs, 1586. május 22. A főherceg megismétli az 1585. május 18-án kelt utasítást, misze-rint az uralkodó úgy rendelkezett, hogy évi két hónapon át, június–júliusban vagy július–augusztusban csak az élelmezési hivatal mérhet bort, ebben az időszakban sem a pol-gárság, sem pedig a káptalan nem kocsmáltathat. Ugyancz az utasítás ment ki a komáromi fő-kapitánynak. ÖStA HKA HFU RN 49 Konv. 1586 Mai. fol. 157–158. Győrben még a XVII. század elején is folyamatosan fellángolt a borkimérés körüli vita a káptalan, a polgárság és a katonaság között. Vö.: *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveincik regesztái, 1580–1616. Győr, 1990. 763. sz. (1610. szeptember 3.) 280–281. p.; *Dominkovits Péter*: Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveincik regesztái. II. köt. 1606–1611. Győr, 2002. (Győri Városi Levéltári Füzetek 5.) 1606: 573. sz. 24. p., 1608: 643., 645., 646. sz. 40–42. p.

fejadagját átvennie. Nagyobb fejadagot csak a beteg, vagy lábadozó katonák kaphattak. A beteg katona helyett kivételesen felesége, vagy szolgálója vehette fel a napi ételmezeradagot, azonban az ételmezési tiszttel köteles volt a harmadik nap után a beteg katonát felkeresni, hogy az egyáltalán életben van-e még, azaz a fejadagját jogszerűen vették-e fel? Ha egy katona elhalálozott, vagy elbocsátották, akkor ügyelni kellett arra, hogy az elhalálozás vagy a kilépés napja pontosan fel legyen tüntetve a saját jegyzékében, illetve a mustrajegyzékben is. Új katonának csak akkor adhatott ételmezeradagot, ha a kapitány írásban jelezte neki, hogy az adott katonát melyik naptól fogva vette fel. A kapitánytól kapott cédulát az ételmezési tiszttel köteles volt a legközelebbi mustráig megőrizni.

Ügyelni kellett arra, hogy minden katona a saját nevében, a zászlóalja vagy csapatteste szerint kerüljön be a mustrajegyzékbe, ne fordulhasson elő, hogy valakit álnéven is beírják, illetve mustra idején valaki helyettesíti. Amennyiben az ilyen csalásban az ételmezési tiszttel, vagy valamelyik szolgálója közreműködik, azonnali elbocsátással ill. testi büntetéssel bűnhődött.

Az ételmezési tiszttel főbiztos engedélye nélkül nem hagyhatta el a várat. A katonaság számára kiosztott ételmezeradagot havi kimutatásokat kellett készítenie és három példányban meg kellett küldenie a főbiztosnak, aki ezek alapján tudott tájékozódni a vár ételmezeradagokról és szükségleteiről. Az ételmezési tiszttel éves zárszámadását minden év március 1-jéig tartozott előbb a főbiztosnak, majd pedig az Alsó-ausztriai Kamarának megküldeni. Az év végi készletekről egy külön kimutatást tartozott készíteni, ebből 1-1 példányt a főbiztosnak és az Alsó-ausztriai Kamarának kellett megküldenie.

Az utasítás kitér arra az eshetőségre, hogy ha az ételmezési tiszttel megbetegszik, vagy meghal, akkor általában olyan kinnlevőségek maradnak utána, amelyeket nem lehet behajtani, illetve csalárd beosztottai azokat eltitkolják. Ennek érdekében az ételmezési tiszttel csak olyan beosztottakat vehetett magához, akik becsületesen és hűségesen szolgálnak, akik betegsége vagy távolléte idején megfelelően tudják őt helyettesíteni. Az instrukciók szerint a kapitányokat mindenhol utasították arra, hogy védjék meg az ételmezési tiszteket és szolgálókat, ha azokat a katonaság megtámadná, vagy az ételmezeradagokat önkényesen elvenné, a raktárakat fosztogatná. Az ételmezési biztosnak esküt kellett tennie a főbiztos előtt, a beosztottak felvételéről vagy elbocsátásáról pedig értesítenie kellett a főbiztost. Minden beosztottól havi elszámolást kellett kérnie. Fizetése általában havi 40 rajnai Ft volt, amelyből egy tolmácsot és egy írnokot kellett tartania.⁸⁸

⁸⁸ Hans Hirsch komáromi ételmezési tiszttel, Bécsben, 1570. október 1-jén, ill. Jakob Nagl győri ételmezési tiszttel 1576. február 14-én, Bécsben kiadott utasítása alapján. ÖStA KA HKR KIA I.

A kanizsai élelmezési tisztt utasítása számos pontban megegyezik a győri és komáromi tisztekével. Lényeges eltérést jelentett azonban, hogy a kanizsai élelmezési tisztt – mint említettem — igen sokszor volt egyúttal az uradalom udvarbírája is.⁸⁹ Ilyenkor ugyan külön utasítást kapott az udvarbírói teendők ellátására, azonban az igazgatási összefonódás miatt az élelmezési utasításokban is megjelentek az uradalom igazgatására vonatkozó rendelkezések. Figyelembe kellett vennie az uradalom jövedelmeit, maga gondoskodott az élelemszállítás esetében az uradalom jobbágyainak robotmunkájának igénybevételéről. A kanizsai élelmezési tisztt ugyanakkor alacsonyabb fizetést kapott (havi 20 rajnai Ft), azonban mivel általában még egy hivatalt vitt, a két fizetés nagyjából kitétte győri és komáromi kollégái fizetését.

A nagyobb várakba az élelmezési tisztek mellé kirendelt ellenőröknek mindenről tudomással kellett bírniuk, előírták számukra a tárházak és a pincék naponkénti vizsgálatát, az élelem beszállításakor, lemérésekor jelen kellett lenniük, ügyelniük kellett arra, hogy mindig legyen elegendő élelemkészlet a várban, szükség esetén figyelmeztethették az élelmezési tiszttet, vagy közvetlenül a főbiztoshoz fordulhattak. Minden bevételről és kiadástól ellenzámadást tartoztak vezetni.⁹⁰ Amennyiben az Alsó-ausztriai Kamara és az élelmezési főbiztos (főélelmester), ill. a Magyar és a Szepesi Kamara alá tartozó élelmezési tisztek, ill. élelmesterek működését vetjük össze, akkor a legnagyobb különbség pont az ellenőrzés intézményében mutatkozik. Az utóbbiak esetében ugyanis nem találunk adatot élelmezési ellen-

4. ill. ÖStA HKA VUG RN 52A fol.508–523. Hans Hirsch-t 1570. május 16-án nevezték ki komáromi élelmezési tiszttnek és egészen 1585-ig töltötte be hivatalát. ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 312v–313r. 1573. július 1-től 1578. július 31-ig egyúttal a komáromi uradalom ideiglenes udvarbírója is volt. ÖStA HKA VUG 35 C. Jakob Nagl 1573. novemberétől töltötte be a győri élelmezési tisztt hivatalát, utasítását így csak három év múlva kaphatta meg. ÖStA HKA GBU Bd. 397. fol. 162v.

89 Pl. Sigismund Lustaller élelmezési tisztt számára I. Rudolf külön utasítást adott az udvarbírói hivatal ideiglenes vitelére (*Verwalter des Hofrichteramts Unser Herrschaft Canischa*): Bécs, 1578. július 18. ÖStA HKA VUG RN 52A fol. 525–532. és ÖStA HKA GBÖ Bd. 123. fol. 371v–376r. Kiadását ld. *Kenyeres*, Utasítások 282–300. p. Élelmezési tisztt utasítása I. Rudolftól: Bécs, 1578. július 18. ÖStA HKA VUG RN 52A. fol. 533–543. és GBÖ No. 123. fol. 367r–371r. Lustaller utódja, Jeremias Fischer élelmezési tisztt az udvarbírói hivatal mellett egyúttal a számvévti tiszttet is ellátta. Vö.: Rudolf utasítása Jeremias Fischer kanizsai élelmezési tisztt számára. s. d. [Bécs, 1581 márc. 20.] ÖStA HKA RN 52B fol. 682–687 és 696–700. és I. Rudolf utasítása Fischer élelmezési tisztt számára az udvarbírói hivatal ideiglenes viselésére és a számvévti tiszttre (*Rentmesiter und Verwalter des Hofrichteramt der Herrschaft Canischa*) s. d. [Bécs, 1581 márc. 20.] Uo. fol. 713–724.

90 Hans Dallitsch esztergomi élelmezési ellenőr 1597. július 29-i utasítása alapján. ÖStA HKA VUG RN 52B. fol. 1166–1175.

őrök működéséről, az ellenőrzést felettük hivatalosan az illetékes kamara (Magyar és a Szepesi) gyakorolta, míg az előbbieket esetében a főbiztoson (főélelmesteren) és a kamarán kívül helyi ellenőr is működött.⁹¹

A horvát–szlavón végek ellátása

A horvát–szlavón végek ellátása, csakúgy mint hadügyi igazgatása már a XVI. század közepén elkülönült a magyarországitól.⁹² A szlavón rendek már 1538-ban végzésben kérték az uralkodót egy élésmester (*magister victualium*) kinevezésére, aki a rendek által kijelölt személlyel együtt végzi az élelmiszerek felvásárlását és beszállítását. A rendek maguk ajánlották fel, hogy a füstönként meghatározott élelmiszert maguk fuvarozzák a kijelölt élelmiszer raktárakba (*loca depositionis*). Három ilyen helyet jelöltek ki: a Dráva mentén Verőcét, Kőrös megye déli részén, a Száva közelében lévő Velikét és a kettő között, nagyjából félúton a Kőrös megyei Újudvart.⁹³ Úgy tűnik azonban, hogy a zsold- és élelemellátás intézését esetleg kinevezett biztosok végezték a század közepéig.⁹⁴ Az 1553-ban kinevezett első állandó élelmezési hivatalnok, Wolf Ganser kinevezését nemcsak Horvátország és Szlavónia, hanem egyúttal Stájerország, Karintia és Krajna élésmesteri tisztére kapta.⁹⁵ Fő feladata azonban a horvát és a szlavón (vend) végvidék várainak, elsősorban Varasd, Szentgyörgy és Zágráb élelemellátása volt. Az élelmiszert főként a három másik osztrák tartományból kellett beszereznie. Ganser-t Hans Ungnad főhadparancsnok alá rendelték. Ungnad a fenti öt tartomány katonai igazgatásának

91 Párhuzamot vonva az uradalmi igazgatás rendszerével, megállapítható, hogy a leglényegesebb eltérés a középkori és a kora újkori jövedelem-kezelés történetében éppen az ellenőrzés intézményének bevezetése volt. Vö.: Kenyeres, Kamarai uradalmak 55–57. p.

92 Schulze, Winfried: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates, 1564–1619. Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 60.) (a továbbiakban: Schulze, Landesdefension und Staatsbildung); ill. Pálffy, A török elleni védelmi rendszer 177–179., 196., 201. p.

93 CJH 1538:11., 12., 14. tc. (Szlavón tc.).

94 I. Ferdinánd utasítása Franz Vicin és Michael Klepperger és egy, Hans Peigerzhaimer hadi fizetőmester által kirendelt személynek a horvátországi végvek ellátására. 1539. december 26. Feladatuk volt a mustra és a zsoldfizetésen kívül pl. a Kraina tartomány által élelmezésre adandó 2000 Ft adminisztrálása, meg kellett vizsgálniuk, hogy milyen módon láthatók el nagyobb élelmiszer-készletekkel a végvárok. ÖStA HKA Instr. No. 45.

95 I. Ferdinánd utasítása Wolf Ganser stájerországi, karintiai, krajnai, horvátországi és szlavóniai élésmesternek, s.d. [1553. február 27. előtt.] ÖStA HKA Instr. No. 105.

élén állt, talán ezért szólt Ganser kinevezése is ugyanezen területekre. Utasítása gyakorlatilag a magyarországi főélelmester utasításának átvétele,⁹⁶ egy-két apróbb kiegészítéssel, így pl. előírták számára a végvárakban sütőkemencék és kézimalmok létesítését, a főszámadás vezetése mellett pinceszámadást is kellett vezetnie. Később, az 1560-as évek közepétől, párhuzamosan a katonai igazgatással, a horvát és szlavón élélmester tisztségét szétválasztották, és külön élélmestereket állítottak a két országrész élére. Ez a szétválás Belső-ausztriai Haditanács 1578. évi felállításával véglegesült, ettől kezdve a stájerországi főélelmester volt a felelős a szalvóniai (vend) végvidék ellátásáért.⁹⁷ A horvát–szlavón végvidék élelmezési igazgatásának részleteit azonban további kutatásoknak kell tisztázniuk.

Élelmesteri karrierek

A magyarországi hadszíntérre kinevezett főélelmesterek és élelmezési főbiztosok kivétel nélkül mind osztrák főnemesek voltak, akik közül többen más magas rangú hivatalt is viseltek. Így Joachim von Schönkirchen az alsó-ausztriai kormány tanácsosa (1553–1557), majd helytartó volt 1565-ben bekövetkezett haláláig.⁹⁸ Hieronimus Beck von Leopoldstorf 1555–1562 között az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa, majd 1563-tól az Udvari Kamara tanácsosaként működött.⁹⁹ A századfordulón rövid ideig főélelmesteri címet viselő, hadiszállításairól ismert Zakarias Geizkofler pedig birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*) volt.¹⁰⁰

96 Az Alsó-ausztriai Kamara I. Ferdinándnak, Judenburg, 1553. február 27. I. Eszerint I. Ferdinánd megparancsolta nekik (Graz, 1553. február 18.), hogy Ganser utasításának tervezetét vizsgálják meg. A tanácsosok szerint „das vasst di maistn articl aus Euere Künigliche Majestät profanantverwalters zu Comarn unnd Totes Lamprechtu Jentsicz aufgerichth instruction geczogen unnd etlich darunter verseczt auch zum tail gar ausgelassen worden”. [A fenti idézet utasítás kísérőlevele.] Uo. fol. 1. Az utasítás szövege Christoph Teufel magyarországi főélelmester 1565. évi instrukciójával gyakorlatilag teljesen megegyezik. Az itt említett komáromi és tatai élélmesterről sajnos nem sok tudható, valószínűleg ekkor még csak ennek a két várnak az ellátása tartozott a főélelmester hatáskörébe.

97 *Valentinitisch*, Die windische Grenze 522. p. *Loserth*, Das steiermärkische Proviantwesen 526. p. *Schulze*, Landesdefension und Staatsbildung 126–129. p.

98 *Chmel, J.*: Die regiments-Räthe des N. österreichischen Regimentes. Von 1529–1657. Die Camm-Räthe der N. österreichischen Cammer. Von 1539–1606. In: *Notizenblatt. Beilagen zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. I (1851) Nr. 14. 212–224. p. Nr. 15. 228–240. p. itt 220. p.

99 Uo. 239. p. *Rauscher, Peter*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Studien zu den kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. PhD. Diss. Wien, 2001. 170. p.

Az egyes várak élésmesteri és éllemezési tisztjei azonban a kora újkori államigazgatásban boldogulást kereső többnyire kis- és középnemesek társadalmi rétegéből származott.¹⁰¹ Az élésmesterektől, csakúgy mint az uradalmak esetében az udvarbíráktól, számvevőktől vagy uradalmi ellenőröktől, megkövetelték a latin mellett a német és/vagy a magyar nyelvtudást, a számadás-vezetési ismereteket. A főélésmesteri utasításokban esetenként szó van az uradalmi állásoknál és a harmincad-hivatalnokoknál is gyakran emlegetett kaució-fizetési kötelezettségről, azonban erre konkrét adatokkal nem rendelkezünk.¹⁰²

Az Alsó-ausztriai Kamara által igazgatott várakba szinte kizárólag osztrák származású élésmestereket neveztek ki, míg a Magyar és a Szepesi Kamara esetében vegyesen találunk magyarokat és túlnyomóan németeket, bár ez utóbbiak közül többen a magyarországi német ajkú lakosság soraiból kerültek ki.¹⁰³ A magyarországi éllemezési főbiztos ill. főélésmester beosztottai közül többen az Alsó-ausztriai Kamaránál szolgáltak, pl. Hans Hiersch a számvevőségről került a komáromi éllemezési tisztí hivatalba.¹⁰⁴ Sigismund Lustaller, aki 1568-tól komáromi élésmester volt, 1570 után az Alsó-ausztriai Kamara felügyelete alatt álló oroszvári harmincad ellenőreként tevékenykedett, mielőtt átkerült volna Kanizsára éllemezési tisztnek és az uradalom ideiglenes udvarbírájának (1578–1580). Lustaller összesen 23 évet töltött el kamarai szolgálatban.¹⁰⁵

Akadnak olyan élésmesterek is, akik uralkodói, főhercegi udvarokból kerültek ki, ill. tartottak fenn azokkal jó kapcsolatokat. Jeremiasch Fischer Miksa (III.) főherceg udvarából, mint udvari szolgáló (*Hofdiener*) került a kanizsai uradalom élésmesteri,

100 Müller, Johannes: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Baden bei Wien, 1938. (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs 3.); *Uő.*: Die Verdienste Zacharias Geizkofler um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. In: *MIÖG* 21. (1900) 251–304. p.

101 Egészen kivételes az az adat, miszerint Elias von Ratwitz, aki a magyaróvári uradalom prefektusa, mosoni főispán volt (1566–1574), magyaróvári kapitánysága előtt Szatmáron rövid ideig élésmesterként tevékenykedett.

102 Vö.: Kenyeres, Kamarai uradalmak 68–70. p.

103 Pl. Gregor Zipsor kassai élésmester (1563–1564) valószínűleg a Szepességéből származott. MOL Magyar Kamara Levéltára Magyar Kamara Regisztratúrája E 41 (= E 41) 1564. No. 8. No. 51. Utódja, Garay Mátyás viszont kassai polgárként lett élésmester. ÖStA HKA GBU Bd. 392. fol. 141. A murányi élésmester, Kaspar Kholer például a sziléziai Schwcidnitz városából érkezett Magyarországra. *Sarusi Kiss*, A murányi vár 239. p. 9. jegyz.

104 ÖStA HKA GBU Bd. 396. fol. 312v–313r.

105 ÖStA HKA GBU Bd. 395. fol. 372v.; Bd. 396. fol. 312v–313r. GBÖ Bd. 123. fol. 366v–367r. GBU Bd. 403. fol. 430.

számvevői és udvarbírói hivatalába 1580-ban. A főherceggel való jó viszonyára utal, hogy Miksa 1581-ben, Fischer esküvője alkalmából 40–50 rajnai Ft értékű ajándékot küldetett.¹⁰⁶ Fischer esete nem példa nélküli, hiszen Johann Gramet kassai élésmester (1574–1575) nagy kegyben állhatott az udvarnál, hiszen I. Miksa 1574-ben Gramet-nek esküvőjére egy 50 Ft értékű serleget adományozott.¹⁰⁷ Gramet pályafutása jó példa arra is, hogy a katonai élelmezés helyzetéről megfelelő információkkal bíró, kapcsolatokkal rendelkező élésmester maga is bekapcsolódhatott a korszak egyik legjövendmezőbb vállalkozásába, a hadseregellátásba. Gramet, már mint tokaji zászlós 1576-ban 50 hordó bort adott el a tokaji várnak. Sőt, saját Tokaj környékén fekvő szőlőiből származó borával bekapcsolódhatott a felső-magyarországi borkereskedelembe.¹⁰⁸ Természetesen egy élésmesteri állás jó ugródeszka lehetett magasabb hivatalok felé, így Salzer János 1575-ben szatmári élésmesterként tűnt fel, majd 1576–1577 között kassai élésmesterként tevékenykedett, innen került a szatmári udvarbírói hivatalba (1578–79), ami jelentős anyagi előrelépést jelentett, hiszen a szatmári provizor évi fizetése 1300 magyar Ft-ot tett ki.¹⁰⁹

A legnagyobb karriert mégis minden bizonnyal az a Hans Volckhardt Widmer (Widmayr) futotta be, aki 1585–1602/03 között komáromi élelmezési tiszt volt. 1601-ben ugyanis, megtartva komáromi hivatalát, a Magyar Kamara tanácsosa lett, előbb titkár, majd 1607-től tényleges tanácsosi címmel.¹¹⁰

106 ÖStA HKA HF Prot. R Bd. 368/a. fol. 264.

107 ÖStA HKA GBU Bd. 398. Gramet Jakob Scipolt néhai sárospataki kapitány özvegyét vette el.

108 *H. Németh*, Végvárak, városok 227. p.

109 Salzer életútjára ld. ÖStA HKA HF Prot. R Bd. 317. fol. 188. HFU RN 45. 1582. Konv. Junii. fol. 131–138. *Kenyeres*, Utasítások 563., 577., 586., 624. p., az uradalmi tisztviselők fizetéseit ld. *Kenyeres*, Kamarai uradalmak 75–76. p.

110 Utasítása, mint komáromi élelmezési tiszt: ÖStA HKA Inst. No. 292. 1601-ben a Magyar Kamara tanácsosaként említve: *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: LK 39. (1968) 233–265. p. (a továbbiakban: *Fallenbüchl*, Magyar Kamara tisztviselői) itt 252. p. (Fallenbüchl „Wittmayer János” néven említi.) 1602-ben részt vesz a komáromi uradalom összeírásában, ekkor mint komáromi élelmezési tisztet és a Magyar Kamara tanácsosát említi. Az összeírást ld. ÖStA HKA VUG 46. fol. 90–103. Vö. még: Hans Volckhart Widmer komáromi élelmezési tiszt és Hans Armbruster pozsonyi főharmincados jelentése a komáromi uradalomról. 1602. július 20. Pozsony. ÖStA HKA HFU RN 73. Konv. 1602. Mai. fol. 254–259. 1604-ben újból a Magyar Kamara tanácsosaként említve. *Fallenbüchl*, Magyar Kamara tisztviselői 252. p. (Ekkor „Widmer János Wolcard”-ként említi.) 1607. márciusig a Magyar Kamara titkára, majd márciustól kamarai tanácsos. *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tisztí címtára, 1607–1608. In: LK 43. (1972) 2. sz. 265–324. p. itt 275. p.

Widmer ritka kivételt jelentett azáltal, hogy közel két évtizedig szolgált ugyanazon várban, mivel az élésmesterek többsége csak igen rövid ideig, legfeljebb egy-két évig szolgált egy helyen. Szatmáron pl. 1565 és 1583 közötti 18 évben jelenlegi adataink szerint 16 élésmester váltotta egymást. A gyakori hivatalváltásokra általában ugyanolyan okok szolgálhattak, mint az udvarbírók esetében, így pl. a zsoldhiány miatti állandó katonaság általi fenyegetettség.¹¹¹

A mezei hadak élelmezési szervezete

A fentiekben tárgyalt katonai élelmezési szervezet elsősorban a végvárok állandó helyőrségeinek ellátásáról gondoskodott. A főélésmesteri (főbiztosi) utasítások előírták a hadjáratok esetén szükséges élelmiszer beszerzését és raktározását is, ennek ellenére nagyobb hadjáratok idején további hivatalokat szerveztek meg a mozgó seregek ellátása érdekében.

Adatunk van arról, hogy az 1542. évi, Buda visszafoglalását célzó nagy birodalmi hadjárat idején is neveztek már ki ilyen élelmezési főtisztet.¹¹² Az első olyan élelmezési biztos, akit mozgó hadak ellátására neveztek ki, Leopold Püchler „magyarországi élésmester” volt. Püchler-t, aki az Alsó-Ausztriai Kamara számvevőségének tisztviselője volt, minden bizonnyal csak az 1551. évi hadi események kapcsán nevezték ki, és tevékenységét nem korlátozták meghatározott várakra, tehát a mezei seregek ellátásának megszervezése volt a feladata. Püchler-től csupán egy tervezet maradt fenn a hivatal szervezetéről, ami inkább egy „mozgó” végvári élelmezési hivatalra emlékeztet.¹¹³

A következő nagy hadjárat, az 1566. évi során már egy alaposabban megszervezett katonai élelmezési szervezet működött. Az uralkodó ekkor nevezte ki Christoph Teufel magyarországi főélésmester támogatására Thurzó Ferencet országos élelmezési főbiztosnak (*supremus annonae nostrae in Hungaria commissarius*), akinek a fő

111 Kenyeres, Kamarai uradalmak 78–79. p.

112 Bécs, 1566. július 1. Miksa utasítása a Magyar Kamara tanácsosainak, amelyben megismételte, hogy Károly osztrák főherceg 1566. március 5-i levelében utasította a Magyar Kamarát, hogy mivel az 1542-es hadjárat során már működött egy élelmezési biztos (*prefectus annonae*), keressék meg a számára kiadott utasítást és küldjék meg másolatban. MOL E 554 Fol. lat. 832. fol. 10.

113 Leopold Püchler az Alsó-ausztriai Kamara számvevőségének alkalmazottja, ideiglenes magyarországi katonai élelmezési biztos tervezete ugyancsak hivatal számára az Udvari Kamra részére. (Püchler hivatalának megnevezése: „auf jetziges khriegswesen in Hungern furgenommener Profandtverwalter”) 1551. s. d. ÖStA HKA Instr. No. 88. fol. 1–10.

feladata a mezei seregek élelem-ellátásának magyarországi megszervezése volt.¹¹⁴ Thurzó Ferenc — korábban nyitrai püspök (1534–1557) — a Magyar Kamara (1549–1556), majd az Udvari Kamara elnökeként (1556–1562?) tapasztalt közigazgatási szakembernek számított, ekkor mint királyi tanácsost nevezték ki. Thurzó alá egy nagy létszámú hivatalnokkart rendeltek, két helyettese, vagy más néven segédje volt (*procurator seu coadjutor*), akik közül Csuzy János alsó- és felső-magyarországi, míg Mezőlaky Ferenc zalavári apát pedig dunántúli élelmezési helyettes-biztos volt.¹¹⁵ Csuzy a „Dunán túli” („ultra Danubium”) fekvő Liptó, Árva, Túróc, Trencsén, Nyitra, Bars, Pozsony, Zólyom, Hont, Esztergom és Nógrád megyék területén volt illetékes, illetve sikeres hadjárat, azaz Buda elfoglalása esetén alá rendelték volna Pest, Pilis, Gömör, Heves, Külső-Szolnok, Fejér, Borsod, Bodrog és Bács megyéket, valamint Solti széklet is. Mezőlaky a mai dunántúli, az utasítás szerint dunáninneni („cis Danubium”) megyékért volt felelős: Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér,¹¹⁶ Vas, Sopron, Moson, Győr, Komárom megyékben fejtette ki tevékenységét. Érdekes módon a két helyettes-biztos illetékessége nem terjedt ki a részben Habsburg-kézen lévő az észak-keleti megyékre (így

- 114 I. Miksa utasítása Thurzó Ferenc országos élelmezési főbiztosnak, Bécs, 1566. augusztus 10. MOL E 136 2. köt. fol. 287–295. ill. ÖStA GBU Bd. 393. fol. 292r–294r. A másolati kötetben szereplő német nyelvű cím *Obrister Proviant Comissar in Ungarn*-ként jelöli a tisztséget. Az utasítás tartalmát ismerteti: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 278–279. p. Ember Győző Thurzó hivatalát — szemben Teufel magyarországi főélelmester tisztségével, amit *hadí biztosság* címen tárgyalt — *országos biztosság* névvel illeti. Uo. 277. p.
- 115 I. Miksa utasítása Csuzy János dunáninneni élelmezési helyettes-biztos részére, Bécs, 1566. augusztus 11. ÖStA HKA HFU RN 13. Konv. 1565. Aug. fol. 11–13.; ÖStA GBU Bd. 393. fol. 294v–296v.; MOL E 136 2. köt. fol. 344–352. I. Miksa utasítása Mezőlaky Ferenc dunántúli élelmezési helyettes-biztos részére, Moson alatti tábor, 1566. augusztus 21. ÖStA HKA HFU RN 13. Konv. 1565. Aug. fol. 15–18.; ÖStA HKA GBU Bd. 393. fol. 297r–299r. és MOL E 136 2. köt. fol. 296–304. Az elnevezésekben többszörös zavar mutatkozik, hiszen a két utasítás mind Csuzy-t, mind pedig Mezőlaky-t egyaránt „procurator annonae in Hungaria cis Danubium”-ként említi, ugyanakkor az illetékességi területüket egyértelműen megkülönbözteti. A Hoffinanz fondjában fellelhető korabeli tisztségazonosítók találhatók kancelláriai bejegyzések Csuzy utasítását „Instruction aufs profandtwesen herdißhalb der Thuenaw”-ként, míg Mezőlaky-ét „Instruction auf das Profandt Commissariath herwerths der Thuenaw”-ként említik. Csuzy János 1568-tól Báthori Miklós országbíró mellett alországbíróként tevékenykedett 1568-tól az 1570-es évek közepéig. MOL E 136 1. köt. fol. 231–237. MOL E 41 1574. No. 50. Mezőlaky Ferenc titulusa szerint ugyan zalavári apát volt, de a címet csupán az apátsági birtokok jövedelméinek élvezése miatt szerezte meg, egyébként vérbeli katona volt. Vö.: *Nagyfalusy Lajos*: A kapornaki apátság története. II. köt. Kalocsa, 1942. (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 6–7.) 121–136. p.
- 116 Eszerint amennyiben a hadjárat sikeres lett volna, akkor Fejér megye átkerült volna Csuzy felügyelete alá.

Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Szatmár), tehát azon területre, ahol a Szepesi Kamara elődje, a felső-magyarországi jövedelemigazgató (ekkor Pesthy Ferenc) tevékenykedett. Ugyanakkor adatunk van arra, hogy ezen a területen, ahol Lazarus von Schwendi főkapitány már 1565 elejétől hadban állt János Zsigmonddal, Feigel Péter főélelmesterként tevékenykedett (*supremus annonarius magister*). Feigel nyilván nem volt Thurzó beosztotta, hanem Schwendi főkapitány és a felső-magyarországi jövedelemigazgató felügyelete alatt működhetett.¹¹⁷

A országos élelmezési biztos, azaz Thurzó az uralkodónak volt közvetve alárendelve, szükség esetén Bécsbe kellett fordulnia eligazításért, ami azt jelentette, hogy az uralkodó az Udvari Kamarán keresztül hozta meg döntését. Helyettesei és azok beosztottai azonban előtte vagy a Magyar Kamara előtt tették le esküjüket, ami arra utal, hogy ők a főbiztos mellett a Magyar Kamarának tartoztak elszámolási kötelezettséggel. A helyettesek fő feladata az volt, hogy a kijelölt megyéik területén megszervezzék a katonaság számára szükséges élelmiszer felvásárlását és a táborokba történő eljuttatását. Ennek érdekében az uralkodó által kiadott parancslevél birtokában a helyettes-biztos személyesen, vagy kijelölt felvásárlói (*curator, emptor, sollicitator*) útján összehívhatta az adott megye közgyűlését, ahol a portaszám alapján megállapították az egy portára jutó élelmiszer mennyiségét. Ezt követően a szolgabíróval, vagy más kirendelt nemessel a vásárló bejárta a falvakat és elvégezte az élelmiszer felvásárlását. Az utasítás szerint elsősorban bort, lisztet vagy gabonát, zabot és árpát kellett felvásárolni. Amennyiben a felvásárló ellenszegülésbe ütközött, akkor jelentette a helyettes-biztos útján a főbiztosnak, aki eljárta az illetékes főkapitánynál, hogy katonai segítséggel hajtsák be az élelmiszert. A felvásárláshoz a pénzt az uralkodó a Magyar Kamara útján biztosította, az utasítások szerint a szabad királyi városok taxájából. A főélelmester az összegeket átadta a helyetteseknek, akik nyugta ellenében és számadási kötelezettség mellett osztották ki a felvásárlóknak. A felvásárlás az országgyűlés által meghatározott limitált áron történt. Mezőlakya utasítása a porták szerinti beszerzésen felül, amely itt rekvirálás bírsága alatt kötelező volt, még két lehetőséget jelölt meg: a nagybirtoktól történő felvásárlást, akikről hitelbe is vehetett élelmiszert. A harmadik lehetőség pedig az volt, hogy „önkéntes kereskedők”-ről (*ultroneos negociatores*) gondoskodjon, mégpedig úgy,

117 Feigel Péter, aki kiváló bányászati szakember volt, korábban mint murányi udvarbíró (1550–1551), majd sárosi udvarbíró (1557–1559) tevékenykedett, így voltak ismeretoi a felső-magyarországi helyzetről, ill. tapasztalatai a végvári katonaság ellátásáról. Főélelmesterként 1565. aug. 12. – 1567. júl. 13. között tevékenykedett. ÖStA HKA VUG 48. fol. 1216v. Később, 1571–1573 között a Szepesi Kamara tanácsosa volt.

hogy hirdesse ki a megyékben, hogy mindenki szabadon jöhet árújával a táborokba, az uralkodó ígéretet tesz rá, hogy megvédi őket a fosztogatástól, ugyanakkor az élelmiszert csak jogos, azaz a limitált áron árulhatnak a katonaság között. (Az eladóknak annyiban vonzó lehetett a táborokban történő értékesítés, hogy a katonaság ellátására szállított áruk után, mint már említettem, nem kellett sehol vámot fizetniük.)

A felvásárlóknak mindenről számadást kellett vezetni, amelyek készítésénél a bécsi mértékek használatát írták elő. A fő gondot a szállítás megszervezése jelentette, a helyettes-biztosoknak előírták, hogy a jobbágyok ingyen szállítási kötelezettségét vegyék igénybe, ha ez nem volt lehetséges, akkor az országgyűlés által meghatározott összegért (az utasítás szerint 1 véka gabona 1 magyar mérföldre történő szállításáért 1 dénárt kellett fizetni¹¹⁸). A főbiztos feladata volt jelezni a helyetteseknek, hogy hova és milyen mennyiségű élelmiszert kell szállítani. Mezőlaky utasítása szerint a Dunántúlról a porták szerint beszerzett élelmiszert Győrbe, a katonai élelmezési raktárakba kellett szállítani. Az utasítások kiemelték, hogy lehetőség szerint vízi úton történjen a szállítás, mégpedig a nagyobb folyók mentén található várakhoz, ahonnan majd el tudják osztani a mezei hadak számára a felvásárolt élelmiszert (ezzel nyilvánvalóan a tárolást kívánták megkönnyíteni.)¹¹⁹ Ügyelniük kellett, hogy csak romlatlan, megfelelő minőségű ételmet vehettek és a szállítás során pedig ügyelniük kellett, hogy nehegy tönkrementjenek az áruk.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk megállapítani, hogy Thurzó országos élelmezési biztosi hivatala mennyiben felelt meg az elvárásoknak. Annyi bizonyos, hogy a hivatalt viszonylag későn hozták létre, hiszen a harcok a Dunántúlon már 1566 júniusában megkezdődtek és augusztusban a szultáni hadak már Szigetvárat ostromolták. A hivatalt minden bizonnyal I. Miksa Győr alatt táborozó hadainak ellátására hozták létre. Erre abból is következtethetünk, hogy Mezőlaky-nak a Dunántúlról beszerzett ételmet egyből Győrbe kellett eljuttatnia.¹²⁰

A drinápolyi béke megkötését követően a tizenöt éves háború során került sor a mezei hadak ellátásának megszervezésére hasonló ideiglenes hivatalok felállítására. A rendek egy, az 1566. évihez hasonló konstrukció létrehozását tervezték, amelynek élére a hivatalban lévő magyarországi főélelmester (ekkor Wolfgang Jörger Freiherr) mellé 1597-ben Joó János személynököt és Nagyváthy Ferencet¹²¹

118 Vö.: CJH 1557: 7. tc.

119 Adatunk van arra, hogy Csuzy működési területén Sellyén hoztak létre ilyen raktárt és a Vág folyón szállították az élelmiszert. MOL E 554 Fol. Lat. 832. fol. 11–12. MOL E 41 1567. No. 32.

120 Néhány további adat Thurzó és bcosztottai működésére: MOL E 554 Fol. Germ. 755. fol. 2–19.

121 Ez a Nagyváthy Ferenc nem azonos a kamarai igazgatásból jól ismert névrokonával, aki többek között magyar kamarai és szepesi kamarai tanácsos, felső-magyarországi főudvarbíró

kívánta állítani. A korábbi rendszert felújítva „az ország felső részeibe” azaz Alsó- és Felső-Magyarországra Paczoth Ferencet vagy Dengelegy Miklóst és Várady Gáspárt, míg a Dunántúlra Tarródy Istvánt javasolták helyetteseknek.¹²² A biztosok fő feladata nem az élelmiszer beszerzése, hanem a szállítás megszervezése volt. Külön törvénycikk rendelkezett arról, hogy a mezei hadakat megyék által választott biztosok kísérjék és ők segédkezzenek az élelem és a beszállásolás megszervezésében.¹²³ Erről a biztosságról alig rendelkezünk adatokkal, annyi bizonyos, hogy 1599-ben a korábbi biztosok és megbízottjaik ellen folytattak le vizsgálatokat a parasztságon elkövetett erőszakoskodásaik miatt.¹²⁴ Ugyanebben az évben az országgyűlés már három új élésmestert rendelt ki: Felső-Magyarországra Varasdy Gáspárt, a Dunán inneni részekbe (azaz Alsó-Magyarországra): Vizkelety Pált, a Dunántúlra pedig Csemetey Istvánt, a vasvári káptalan prépostját.¹²⁵

A rendek által állított élelmezési biztosok mellett a központi kormányzat is kinevezte saját hivatalnokát a magyarországi főélésmester (élelmezési főbiztos) munkájának megkönnyítésére. Így került sor a felső-magyarországi élésmester (*Proviandmeister in der Zips*) kinevezésére 1594-ben. Feladata az volt, hogy a felső-magyarországi és egyúttal kerületi főkapitány (ekkor Chritoph von Teuffenbach) utasítása szerint a katonaság számára az élelmiszerről gondoskodjon. Élelmiszert (főként gabonát és bort) a Szepesi Kamara igazgatása alatt álló uradalmakból ingyen kapott, a többi a kamarától kapott pénzből tartozott megvásárolni. A felső-magyarországi élésmester kettős alárendeltségét mutatja, hogy ugyan a főkapitány alárendeltségé-

volt, de 1595. március előtt már elhalálozott. Vö.: *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: Turul 72. (1999) 3–4. sz. 77–83. p. (a továbbiakban: *Gecsényi, Nagyváthy*) itt 79., 83. p. 25. jegyz. ill. ÖStA HKA HFU RN 62 Konv. 1595. március 15.– május 15. fol. 266–269. Jelen esetben gellénfalvai Nagyváthy Ferencről van szó, akinek a végrendelete is fennmaradt az Esztergomi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárban. *Gecsényi, Nagyváthy* 82. p. 5. jegyz.

122 CJH 1597:25. tc. Vö.: *Ember*, Az újkori magyar közigazgatás 279–280. p. Joó és Nagyváthy címe a törvénycikkben „praeffectus annonae ex Hungaris”.

123 CJH 1597:37. tc.

124 Adatunk van arra, hogy Alsó-Magyarországon, így pl. Pozsony és Nyitra megyékben vizsgálatot folytattak le a Komárom és Pozsony megyében birtokos Nagyváthy testvérek, Menyhért, Boldizsár és Gáspár, valamint Radosoczký János, mint az idegen hadsereg mellett működő biztosok ellen az általuk a falvakban elkövetett erőszakoskodások miatt. MOL E 41 1599. No. 9. No.12.

125 CJH 1599:21. tc. Az élésmesteri tiszt „annonae magister Hungarus”-ként említve. Csemeteyre ld. CJH 1618:46. tc. Az 1597-ben szereplő Várady Gáspár valószínűleg azonos az 1599. évi tc-ben említett Varasdy Gáspárral, aki még 1604-ben is Felső-Magyarországon működött, mint „agens et procurator causarum fiscalium”. ÖStA HKA HFU RN 87. Konv. 1604. Dez. fol. 231.

ben működött, azonban számadásait a Szepesi Kamarához kellett benyújtania. Utasítása gyakorlatilag a magyarországi főélelmester (ill. biztos) utasításának főbb pontjait tartalmazza.¹²⁶ A hivatalt lényegi változtatás nélkül 1603-ban átkeresztelték felső-magyarországi tábori élelmesteri címre (*Feldproviantmeister in Zips, magister annonae campestris*) és valószínűleg a tizenötéves háború ill. a Bocskai-felkelés lezárultával meg is szűnt.¹²⁷

Összegzés

A fentiekben igyekeztem felvázolni a katonai élelmezés szervezetének kialakulását és a XVI. század utolsó harmadára történt megszilárdulását, amely rendszer rendkívül fontos volt a központi hadvezetés ill. a kamarák számára. A katonaság ellátása ugyanis a korszak során mindvégig az egyik legalapvetőbb problémát jelentette és számos összeütközésre adott okot az uralkodó és kormány szervei, illetve a rendek között. A rendeknek így csak a nagyobb hadjáratok idején volt módjuk saját közegeket kiállítani, az állandó katonaság ellátását kizárólag a központi kormányzati szervek felügyelték. Hozzá kell tennem, hogy tanulmányomban csupán egy, első sorban az élelmezési hivatalok utasításaira támaszkodó vázlatot bocsáthattam a további kutatások rendelkezésére, igaz egyes részletterületeken igyekeztem az elrendelő állapotot (az utasítás pontjait) ill. azok megvalósulását is bemutatni. Számos részterületen azonban nem látunk még tisztán, így a továbbiakban is szükség volna a már meglévő néhány példán túl (Győr, Murány) további végvárak élelmezésének alaposabb bemutatására, amelyre a rendelkezésre álló forrásanyag megfelelő alapot nyújt.

126 I. Rudolf utasítása Tobias Wagner felső-magyarországi élelmesternek, s.d. ÖStA HKA Instr. No. 329. (Az utasítást átdolgozták utódja, Oswald Stainer részére.) I. Rudolf bestallungja Wagner részére, Bécs, 1594. sm. sd. HKA VUG RN 52B. fol. 1199–1200. (A bestallungot átdolgozták utódja, Oswald Stainer számára.) Oswald Stainer utasítását és bestallungját I. Rudolftól, Bécs, 1595. április 17. ld.: HKA VUG RN 52B. fol. 1193–1198. Stainer ugyanczen utasítását kapta meg hivatali utódja, Bethlenfalvi Feigl Cirják Bécsben, 1598. július 17-én. Uo.

127 Az első felső-magyarországi tábori élelmester, az 1603. májusában kinevezett volt váradi, majd tokaji élelmester, Jakob Rattinger volt. 1603. május 12. Udvari Kamara értesítése a Szepesi Kamarának Jakob Rattinger kinevezéséről. ÖStA HKA HFU RN 78. Konv. 1603. Mai. fol. 230–236. Bár utasításaik nem említik, de Rattinger és elődje, Feigl illetékessége ezekben az években a rövid ideig újra Hasburg-kézre került Erdélyre is kiterjedt. ÖStA HKA HFU RN 92. Konv. 1607. März. fol. 35., 45–46.